

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI

№2

2007

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 2 (212). Aprel – İyun 2007-ci il. Jurnal 1954-cü ildən çıxır.

M Ü N D Ə R İ C A T

SƏRƏNCAMLAR

Mikayıl Müşfiqin 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında	3
Almas İldırımın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında	4
Hüseyn Cavidin 125 illik yubileyi haqqında	5

XRONİKA

Təhsil Nazirliyində	6
---------------------------	---

AXTARIŞLAR, TAPINTILAR

M.Baharlı – İlk əlifba dərsliyimiz. (Onun 150 yaşı var)	10
---	----

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

H.Qasimov – Müasir Azərbaycan romanı və bədii üslub müxtəlifliyi	15
İ.Qasimov – Terminologiya: yaranma xüsusiyyətləri	20

ÜMUMTƏHSİL, ORTA İXTİSAS VƏ ALİ MƏKTƏBLƏR:

TƏDRİS METODİKASI

H.Balıyev – Tələbə müstəqilliyə alışdırılmalıdır	24
B.Muradov, S.Rəsulova – Damşıq səslərinin düzgün tələffüzünün ifadəli oxuda və ifadəli damşıqda əhəmiyyəti	30
Ş.Məmmədov, M.Həsənova – Ədəbi-bədii inkişafda muzeylərin rolu	35

İŞ TƏCRÜBƏSİ

T.Həsənova – Tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrin öyrədilməsində müqayisədən istifadə	39
---	----

DÜNYA XALQLARI ƏDƏBİYYATI

N.Məmmədyanova – Dünya romanları – bestsellerlər	43
--	----

KORİFEYLƏR

T.Hacıyev – Türk dilçiliyinin banisi: M.Kaşğari	46
---	----

ƏDƏBİ MÜHİT

N.Əliyeva – Erməni vandalizminə dair sanballı nəsr nümunəsi	51
B.Vahabzadə - Uzun illər öncənin sözü	55
Fikrət Qoca – Poeziya	58

AKTUAL SÖHBƏT

Ə.Abbasov, O.Abbasov – Azərbaycan dili fənni üzrə kurikulum: o necə olacaq?	61
Y.Seyidov, A.Məmmədov – Rus bölmələrində Azərbaycan dilindən qəbul proqramı: mülahizələr, açıqlamalar	67

ƏMƏKDAR MÜƏLLİMLƏR

Ə.Azəri – Dilimizin, ədəbiyyatımızın gözəl bilicisi və təbliğatçısı	70
---	----

ÇALIŞMALAR

Düşündürücü tapşırıqlar	72
-------------------------------	----

XƏBƏR – SERVİS

Ədəbi aləmdə	74
Xarici ölkələrdə	76
Yeni nəşrlər	78

Xəbərləri hazırladı Lələ Əhmədova.

TƏHSİLƏ QOYULAN VƏSAİT ÖLKƏMİZİN GƏLƏCƏYİNƏ QOYULAN VƏSAİTDİR

İndi biz faktiki olaraq, Azərbaycanda bütün məktəb infrastrukturunu yeniləşdiririk. İndiyədək 800-ə yaxın məktəbin tikilməsi və gələcək illərdə yüzlərlə məktəbin tikintisi – bu, məktəb sahəsinin maddi-texniki bazasının yeniləşdirilməsini, təhsilin keyfiyyətini və avadanlıqla təchizatı da təmin edir. Eyni zamanda, hesab edirəm ki, indi vaxt gəlib ki, biz mövcud məktəblərin təmirinə də daha çox vəsait ayıraq. Çünki buna da böyük ehtiyac var, xüsusilə, Bakı şəhərində. Yəqin ki, bu il, gələn il Bakı şəhərində yerləşən bütün məktəblərin istilik təchizatı problemləri həll olunmalıdır. Bu, həll ediləcəkdir. Ondan sonra bütün başqa şəhər və rayonlarda da biz bunu həll etməliyik və mövcud məktəbləri də çox gözəl səviyyəyə gətirib çıxarmalıyıq. Bu sahədə vəsaitə qənaət etməməliyik. Çünki təhsilə qoyulan vəsait ölkəmizin gələcəyinə qoyulan vəsaitdir. Bütün inkişaf etmiş ölkələrin uğurlarının səbəbi də məhz ziyalı təbəqəsidir, elmi-texniki tərəqqidir, texnoloji yeniliklərdir. Biz də bu yolu seçmişik. İstəyirik ki, bizim insanlarımız, gənc nəsil bilikli, savadlı olsun və ölkəmizin inkişafında çox böyük rol oynasınlar.

Prezident İlham ƏLİYEVİN sədrliyi ilə keçirilən Nazirlər Kabinetinin ilin birinci rübünün yekunlarına həsr edilmiş iclasındakı nitqindən.

Sərəncamlar

Mikayıl Müşfiqin 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2008-ci ilin iyun ayında görkəmli Azərbaycan şairi Mikayıl Müşfiqin (Mikayıl Mirzə Əbdülqadir oğlu İsmayilzadənin) anadan olmasının 100 illiyi tamam olur.

Mikayıl Müşfiqin yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Ədəbi fikir tariximizə yenilikçi şair kimi daxil olmuş Müşfiq dövrün yüksək bədii dəyərə malik, romantik ruhlu və dərin ictimai məzmunlu zəngin poeziyasını yaratmışdır.

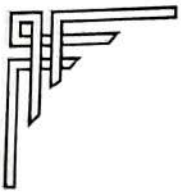
Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında böyük xidmətləri olan Mikayıl Müşfiqin 100 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə **qərara alınır**:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təklifləri nəzərə alınmaqla, Mikayıl Müşfiqin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 16 aprel 2007-ci il

Almas İldırımın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2007-ci ildə müasir Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrindən biri. İstiqlal şairi Almas İldırımın (İldırım Əbdülməhəmməd oğlu Almaszadənin) anadan olmasının 100 illiyi tamam olur.

Almas İldırım yaradıcılığı Azərbaycan mühacirət poeziyasının bənzərsiz səhifələrindən birini təşkil edir. Şairin milli azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəyə həsr olunmuş əsərlərində xalqımızın ağırlı tarixi taleyi, vətən məhəbbəti və qərblilik mövzusu dolğun bədii əksini tapmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında özünəməxsus xidmətləri olan Almas İldırımın 100 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təklifləri nəzərə alınmaqla, Almas İldırımın 100 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 16 aprel 2007-ci il

Hüseyn Cavidin 125 illik yubileyi haqqında

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2007-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük şair və dramaturq Hüseyn Cavidin (Hüseyn Abdulla oğlu Rasizadənin) anadan olmasının 125 illiyi tamam olur.

Hüseyn Cavid XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında misilsiz rol oynamış qüdrətli sənətkarlardandır. Öz qaynağını milli mədəniyyətin ən dərin qatlarından alan Hüseyn Cavid yaradıcılığı Şərqi estetik fikir tarixi və dünya romantizm ənənələri ilə sıx bağlı olmuşdur.

Azərbaycan poeziyasında fəlsəfi lirikanın təkrarsız nümunələrini yaradan Cavid ümumbəşəri problemləri humanizm mövqeyindən işıqlandıran mənzum faciələri və tarixi dramları ilə Azərbaycan dramaturgiyasında yeni bir mərhələ açmışdır. Milli bədii düşüncə tarixini mövzu baxımından və bir-birindən parlaq xarakterlərlə zənginləşdirən Hüseyn Cavid sənətkar şəxsiyyətinin bütövlüyünü nümayiş etdirən ibrətamiz həyat yolu keçmişdir. Şairin cənazəsinin uzaq Sibirdən vətəninə gətirilməsi, məzarı üzərində məqbərənin ucaldılması adı totalitarizmin günahsız qurbanlarının rəmzinə çevrilmiş Cavidə və 1930-cu illərin repressiyalarına məruz qalmış minlərlə Azərbaycan ziyahsının xatirəsinə xalq ehtiramının təcəssümüdür.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında müstəsna xidmətləri olan Hüseyn Cavidin 125 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təklifləri nəzərə alınmaqla, Hüseyn Cavidin 125 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 17 aprel 2007-ci il

TƏHSİL NAZİRLİYİNDƏ

Aprəl

Təhsil naziri Misir Mərdanov Böyük Britaniyadan idmanın inkişafı istiqamətində yeni layihə həyata keçirmək məqsədilə ölkəmizə səfərə gələn nümayəndə heyəti ilə görüşmüşdür. Görüşdə çıxış edən nazir nümayəndə heyətinin xüsusi layihəsi haqqında məlumatı olduğunu bildirdi və ölkəmizdə səfərdə olan missiyanın idmanın inkişafı istiqamətində həyata keçirəcəyi tədbirlərə lazımı dəstək verməyə hazır olduğunu açıqladı. Misir Mərdanov, həmçinin, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların, məcburi köçkün məktəblərində təhsil alan şagirdlərin bu layihəyə cəlb edilməsinin əhəmiyyətindən danışdı. Nümayəndə heyətinin rəhbəri, "Britaniya-idman" təşkilatının beynəlxalq məsləhətçisi Elias Musangeya çıxış edərək missiyanın yeni layihə üzrə Azərbaycanda reallaşdırmaq niyyətində olduğu tədbirlər barədə nazirə məlumat verdi. Görüşdə tərəflər məktəblərarası idman yarışlarının təşkili, qardaşlaşmış məktəblər layihəsinin reallaşdırılması, məktəbdənkənar idman müəssisələrində müəllimlərin yenidən hazırlanması və bununla bağlı digər məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi apardılar.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi kollegiyasının növbəti iclası olmuşdur. Nazirliyin böyük akt zalında keçirilən və kollegiya üzvləri ilə bərabər millət vəkilləri, nazirliyin mərkəzi aparatının məsul işçiləri, ali məktəblərin rektorları və müvafiq struktur rəhbərləri, KİV nümayəndələrinin də iştirak etdikləri geniş iclasda "2006-2007-ci tədris ilində ali təhsil sahəsində görülən işlər, problemlər və onların həlli yolları barədə" məsələ müzakirə olundu. İclasda təhsil naziri, kollegiyanın sədri Misir Mərdanov kollegiyanın müzakirəsinə çıxarılmış məsələ barədə geniş məruzə etdi. Ölkədə ali təhsilin mövcud durumunu dərinlən təhlil edən və cədvəl-slaydların nümayişi ilə müşayiət olunan əhatəli məruzə iclas iştirakçıları tərəfindən diqqətlə dinlənilirdi. Sonra məruzə ətrafında müzakirələr oldu.

Təhsil naziri Misir Mərdanov Litva Respublikasının Təhsil və Elm Nazirliyinin fasiləsiz təhsil şöbəsinin rəisi cənab Riçardas Totaraitis və Latviyanın Valka şəhər bələdiyyə idarəsinin rəhbəri, ömür boyu təhsil üzrə milli proqram müəssisəsi xanım Unda Ozolina ilə görüşmüşdür. Təhsil naziri Misir Mərdanov qonaqları salamlayaraq onların səfərinin məqsədi barədə məlumatı olduğunu qeyd edib, ölkəmizdə yaşlıların təhsili üzrə görülən işlərdən söz açdı. Nazir yaşlıların təhsilini çox vacib və faydalı bir məsələ kimi dəyərləndirib, bu istiqamət üzrə fəaliyyətin genişləndirilməsinin məqsəda uyğunluğunu diqqətə çatdırdı. Sonra cənab Totaraitis yaşlıların təhsilinin önəmli rolundan, öz ölkəsində bununla bağlı görülən işlərdən danışdı, beynəlxalq təcrübədən faydalanmağın əhəmiyyətini xüsusi qeyd etdi. Qonaq yaşlıların təhsilinin prinsipləri və fəaliyyət istiqamətləri məsələsinə də toxundu. Görüşdə tərəflər yaşlıların təhsili üzrə gələcəkdə birgə əməkdaşlıq, yaşlıların bu təhsilə cəlb olunması, dünya təcrübəsinin öyrənilməsi ilə bağlı fikir mübadiləsi apardılar.

Təhsil naziri Misir Mərdanov Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş katibinin məcburi köçkünlərin insan hüquqları üzrə nümayəndəsi cənab Valter Kalini qəbul etmişdir. Görüşdə nazir qonağa Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində bir milyondan artıq insanın öz yurdundan didərgin düşməsi və onların yaşadığı ağır şərait barədə ətraflı məlumat verib. Cənab Kalin görüşdə məcburi köçkünlərin təhsil problemləri ilə maraqlanıb. Nazir də öz növbəsində bu barədə qonağa ətraflı məlumat verib, həmçinin müvafiq dövlət qurumları və beynəlxalq təşkilatlarla birgə məcburi köçkünlərin problemlərini araşdıraraq müvafiq proqram hazırlanması zərurətindən də danışdı.

Təhsil Nazirliyində nazirliyin bilavasitə tabeliyində olan ümumtəhsil məktəblərinin rəhbərləri ilə müşavirə keçirilmişdir. Müşavirə Təhsil Nazirliyinin bilavasitə tabeliyində olan ümumtəhsil müəssisələri məzunlarının 2006-cı ildə ali məktəblərə qəbul imtahanlarında əldə etdikləri nəticələrə həsr olunmuşdur.

Təhsil Nazirliyində sınaq buraxılış imtahanlarında iştirak edəcək nəzarətçi müəllimlərlə görüş keçirilmişdir. Tədbirdə təhsil naziri Misir Mərdanov ötən il aparılan buraxılış imtahanlarında yol verilmiş neqativ hallardan danışdı. Bu işdə obyektivliyin təmin edilməsinin ən vacib şərt olduğunu qeyd edən nazir aprelin 14-də keçiriləcək sınaq imtahanları ilə bağlı öz tövsiyələrini verib.

Təhsil naziri Misir Mərdanov Məktəblilərin Beynəlxalq I Bakı Ətraf Mühitin Mühafizəsi – "İNEPO-EUROASIA" Layihə Olimpiadasının qalibləri ilə görüşüb onları təbrik etmişdir.

Təhsil Nazirliyində nazir Misir Mərdanovun iştirakı ilə keçirilən iclasda yeni milli kurikulum tətbiq ediləcək məktəblərdə bəzi fənlərə ayrılan həftəlik saatlar müzakirə olunmuşdur. İnformatika, xarici dil, həyat bilgisi, texnologiya fənlərinə ayrılacaq saatların müzakirəsində nazir müavinləri, bəzi şöbələrin müdirləri, kurikulum tətbiq olunacaq məktəblərin direktorları, ibtidai sinif müəllimləri, mütəxəssislər iştirak etmişlər.

Təhsil naziri Misir Mərdanov Zaqatala, Balakən rayonlarında olmuşdur. Səfərdə məqsəd təhsilin səviyyəsi və tədris müəssisələrinin maddi-texniki bazası ilə maraqlanıb, problemlərlə tanış olub, müəyyən işləri yerində həll etmək idi.

Bakının Nərimanov rayonundakı 82 nömrəli orta məktəbdə ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 84-cü ildönümü münasibətilə məktəblilərin inşa müsabiqəsinin III respublika mərhələsi keçirilmişdir. Mərasimdə çıxış edən təhsil naziri Misir Mərdanov ümummilli lider Heydər Əliyevin ömür yolu və zəngin ictimai-siyasi fəaliyyətinin ölkəmizin bütün vətəndaşları, xüsusilə də gənclər üçün əsl həyat məktəbi olduğunu xüsusi vurğulayıb. Nazir respublika mərhələsinin 99 iştirakçısının inşa yazılarının Təhsil Nazirliyində yaradılmış münəşiflər heyəti tərəfindən qiymətləndiriləcəyini, habelə ən yaxşı inşa müəlliflərinin yazılarının kitabça şəklinə çap ediləcəyini də iştirakçıların diqqətinə çatdırdı. Nazir inşa yazılarının mövzularını təqdim edərək şagirdlərə bilik yarışında uğurlar arzulayıb.

Artıq bütün inşa yazıları yoxlanılmış və qiymətləndirilmişdir. Nazir Misir Mərdanovun yanında keçirilən müşavirədə inşa yazılarına verilən qiymətlərin səhiv və dəqiqliyi bir daha nəzərdən keçirilmiş, bəzi yazı nümunələrinin yenidən yoxlanılması tövsiyə olunmuşdur.

Təhsil Nazirliyində nazir Misir Mərdanovun, nazirlik aparatı və struktur bölmələri rəhbər işçilərinin, bəzi məktəb direktorlarının və ibtidai sinif müəllimlərinin iştirakı ilə müşavirə keçirilmişdir. Müşavirədə ibtidai siniflər üçün Milli Kurikulum əsasında hazırlanmış yeni tədris planı layihəsinin müzakirəsi davam etdirildi. Əvvəlki iclaslarda olduğu kimi, bu dəfə də müzakirələr əsasən xarici dil, informatika, həyat bilgisi və texnologiya fənlərinin tədrisinə birinci və ya sonrakı siniflərdən başlanması və onlara ayrılan saatların miqdarı, ibtidai siniflərdə dərslənkənar (fakültativ) məşğələlərə ayrılmış saatların məqsədmüvafiqliyi ətrafında getdi.

Elşad Yəhyayev adına 56 nömrəli məktəb-liseydə 5-ci siniflərə həftədə 1 saat Türkiyə türkcəsi öyrədilir. Bu münasibətlə təhsil naziri Misir Mərdanov və Türkiyənin Azərbaycandakı fəvqoladə və səlahiyyətli səfiri Hüseyn Karışoğlu həmin məktəbdə olaraq türk dilinin tədrisi ilə maraqlanıblar.

Təhsil naziri Misir Mərdanov Avropa Komissiyasının Elmi Departamentinin beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin müdiri cənab Daniel Dekuturu qəbul etmişdir. Nazir qonağa ali təhsil sahəsində aparılan islahatlar, ölkəmizin elmi-texniki potensialının gücləndirilməsi istiqamətində atılan addımlar barədə məlumat verib. Nazir, həmçinin, ali məktəblərdə aparılan elmi-tədqiqat işləri, elmi müəssisələrin fəaliyyəti, dövlət büdcəsindən elmin inkişafı üçün ayrılan vəsait haqqında da danışdı. Görüşdə elmi-tədqiqat işlərinin aparılması,

Əməkdaşlığın yüksək səviyyədə təşkili, elmi potensialın inkişafı və bununla bağlı digər məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılıb.

Təhsil Nazirliyində ölkəmizdəki orta ümumtəhsil məktəblərinin reytingini müəyyənləşdirmək üçün hazırlanan layihənin müzakirəsi keçirilib. Təhsil naziri Misir Mərdanov bu məsələnin çox mühüm aktualıq kəsb etdiyini, layihənin reallaşdırılmasının əhəmiyyətini diqqətə çatdırıb. Sonra hazırlanan layihə ətrafında fikir mübadiləsi aparılıb.

Təhsil naziri Misir Mərdanov Almaniyanın "FUJITSU SIEMENS computers" şirkətinin Orta Asiya və Qafqaz üzrə regional meneceri Gennadiy Gerasimovu, şirkətin korporativ layihələr üzrə meneceri Yefim Kuşniri və "PRONET" şirkətinin baş direktoru Emin Əsgərovu qəbul etmişdir.

Təhsil Nazirliyində nazirliyin tabeliyində olan uşaq müəssisələrində aparılan monitorinqin nəticələrinə həsr olunmuş müşavirə keçirilmişdir.

Təhsil naziri Misir Mərdanov Rusiya Federasiyası Elm və Təhsil Nazirliyinin "Azərbaycan Respublikası ərazisindəki ali təhsil müəssisələri filiallarının fəaliyyətinin yoxlanılması barədə" əmrinə əsasən birgə yaradılmış komissiyasının üzvləri ilə görüşmüşdür.

Təhsil naziri Misir Mərdanov ölkəmizdə səfərdə olan İslam Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatının (İSESKO) Baş direktoru Əbdüləziz bin Osman əl-Tüveycini və onun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətini qəbul etmişdir. Nümayəndə heyətinə bu qurumun informasiya idarəsinin rəisi Əbdülqadir əl-İdrisi və ictimaiyyətlə əlaqələr şöbəsinin müdiri Məhəmməd Rifi daxil idi. Görüşdə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və İslam Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (İSESKO) arasında əməkdaşlıq haqqında protokol imzalandı.

Bakıdakı 160 nömrəli klassik gimnaziyanın forum təqdimatı keçirilmişdir. Təqdimatda təhsil naziri Misir Mərdanov iştirak etmişdir.

May

Təhsil Nazirliyində ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 84-cü ildönümü münasibətilə Təhsil Nazirliyi, Yeni Azərbaycan Partiyası və Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasının birlikdə məktəblilər arasında keçirdikləri "Heydər Əliyev məktəblilərin gözü ilə" inşa yazı müsabiqəsinin qaliblərinin mükafatlandırılması mərasimi ölmüşdür.

Təhsil Nazirliyində ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 84-cü ildönümünə həsr olunmuş respublika elmi-praktik konfransı keçirilmişdir. Tədbirdə təhsil naziri M.Mərdanov, nazirliyin məsul işçiləri, struktur bölmələrinin, bir sıra ali, orta ixtisas və ümumtəhsil məktəblərinin rəhbərləri və KİV nümayəndələri iştirak etmişlər.

Təhsil Nazirliyində "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsil üzrə Dövlət Proqramı"nın icrası ilə bağlı ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bir sıra səfirliklərin və təhsil sahəsində mübadilə proqramlarını həyata keçirən beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri ilə görüş keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov ölkəmizdə səfərdə olan İstanbul Universitetinin rektoru, professor Məsut Parlakın başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini qəbul etmişdir.

Təhsil naziri Misir Mərdanov Amerika Birləşmiş Ştatlarının ölkəmizdəki səfirliyinin ictimaiyyətə əlaqə şöbəsinin müdiri Conatan Henk, İREX təşkilatının ölkə üzrə direktoru Nikolas Deçlo görüşmüşdür. Görüşdə Azərbaycan gənclərinin xaricdə təhsil üzrə nəzərdə tutulan tədbirlər, ixtisas və təhsil proqramları üzrə ölkənin ehtiyacları və digər məsələlər müzakirə edilib.

- 8 -

Təhsil Nazirliyində mərkəzləşdirilmiş qaydada test üsulu ilə keçiriləcək buraxılış imtahanlarına hazırlığa həsr olunmuş müşavirə keçirilmişdir. Təhsil naziri Misir Mərdanov apardığı müşavirədə nazirliyin mərkəzi aparatının, Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsinin məsul işçiləri, buraxılış imtahanlarının mərkəzləşdirilmiş qaydada test üsulu ilə keçirilməsi eksperimentində iştirak edən Bakının Xətai və Səbail rayonları, Sumqayıt şəhəri məktəblərinin, birbaşa Təhsil Nazirliyinə təbə olan lisey və gimnaziyaların direktorları iştirak etmişlər.

Təhsil naziri Misir Mərdanov Lənkəran və Astara rayonlarının təhsil müəssisələri ilə yaxından tanış olmaq, mövcud problemlər barədə ətraflı məlumat almaq üçün həmin rayonlara səfər etmiş və müşavirələr keçirmişdir.

İyun

Milli Məclisdə 1 iyun - Uşaqları Beynəlxalq Müdafiə Günündə uşaq parlamentini təqdim etmə mərasimi keçirilmişdir. Tədbiri açan Milli Məclisin sədr müavini Bahar Muradova uşaq parlamentinin yaradılması zərurətindən danışıqdan qeyd etdi ki, məqsəd uşaq və gənclərin qərarların qəbul edilməsi prosesinə cəlb edilməsi, onların səslərinin eşidilməsi, narahatlıq doğuran məsələlərin parlamentdə qaldırılması, müzakirə və həll edilməsi üçün real imkan yaratmaqdır. Uşaq və gənclərə fəal vətəndaşlıq, qanunun alliyi, yaxşı idarəçilik və demokratiya sahəsində təlim keçməkdir.

Milli Məclisdə təhsil naziri Misir Mərdanov çıxış edərək öncə uşaqları bayram münasibətilə təbrik etdi. Cənab nazir dedi ki, müstəqil dövlətimizin tarixində yeni bir gün yaşayırıq. Azərbaycan parlamentinin bu gözəl binasında Milli Məclisin yaşlı deputatlarının yerində bu gün ölkəmizin ümumtəhsil məktəblərinin 7-10-cu sinif şagirdlərinin seçilmiş bir qismi ayaqlanmışdır. Bu tədbir böyüklərin və uşaqların yaddaşında tarixi gün kimi qalacaqdır. Nazir qeyd etdi ki, biz mühüm işlərin başlanğıcındayıq, seçilmiş gənc deputatların qarşısında gərəyi işlər çoxdur. Uşaqların hüquqlarını müdafiə etmək üçün gənc deputatlar yeni strategiyalar və taktikalar hazırlayacaq, uşaqların və təhsilin problemi ilə bağlı Azərbaycan parlamentinə, hökumətinə və digər müvafiq təşkilatlara öz təkliflərini verəcəklər. 9 komissiya lazım olan təklifləri hazırlayaraq parlamentin ümumi iclasına çıxarmalıdır. Məqsəd uşaq və gənclərin Azərbaycan cəmiyyətində qərarların qəbul edilməsi prosesində iştirakını təmin etməkdir.

Təhsil naziri Misir Mərdanov Gürcüstan Respublikasının ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri cənab Nikoloz Natbiladze ilə görüşmüşdür. Görüşdə Gürcüstandakı Azərbaycan məktəblərində təhsil alan şagirdlərin dərslərlə təmin olunması, eləcə də ölkəmizdə yaşayan gürcülərin təhsillə bağlı problemlərinə toxunulmuşdur.

Təhsil naziri Misir Mərdanov Bakı Beynəlxalq Məktəbinin direktoru cənab Skot Rootu qəbul etmişdir. Görüşdə məktəbin ərazisinin genişləndirilməsi, onun dövlət qeydiyyatından keçirilməsi, habelə digər problemlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Təhsil naziri Misir Mərdanov Dünya Bankının Azərbaycan üzrə nümayəndəliyinin əməkdaşları Elvira Anadolu, Turqut Mustafayev və Səidə Bağrı ilə görüşmüşdür. Görüşdə iyunun ikinci ongünlüyündə keçiriləcək və ölkəmizin orta ümumtəhsil məktəbləri üzrə aparılan islahatlara həsr ediləcək seminarın proqramı müzakirə olunmuşdur.

Təhsil naziri Misir Mərdanov Təhsil Nazirliyinin birbaşa tabeliyində olan lisey və gimnaziyalarda, İmişli, Bakının Xətai, Səbail rayonlarında və Sumqayıt şəhərindəki orta ümumtəhsil məktəblərində iyunun 5-də mərkəzləşdirilmiş qaydada aparılmış buraxılış test imtahanlarının nəticələrinə həsr olunan mətbuat konfransı keçirmiş və jurnalistlərin suallarını cavablandırmışdır.

12 iyun 2007-ci il.

- 9 -

İLK ƏLİFBA DƏRSLİYİMİZ (ONUN 150 YAŞI VAR)

Məhəmməd BAHARLI

Məncə, nailiyyətlərimizin sorağı nə qədər tarixin dərinliklərindən gəlsin, mədəniyyətimiz də bir o qədər qədimləşir. Biz keçmişdə olanları üzə çıxartmaqla bu qədimliyi ortaya qoymuş oluruq.

"Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin 19 dekabr 1986-cı il tarixli nömrəsində Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı H.Herisçinin "M.F.Axundovun çap olunmamış məktubu" adlı qeydləri və məktubun mətni dərc edilmişdi. H.Herisçi yazırdı: "Mirzə Fətəli Axundovun çoxsahəli bədii fəaliyyətinin bir cəhəti də onun yeni əlifba uğrunda apardığı mübarizədir. Yeni əlifbanın layihəsini hazırladıqdan sonra o, bu əlifbanı Türkiyə, İran saraylarının müzakirəsinə göndərmişdir. Layihənin bir nüsxəsi də Rusiya Elmlər Akademiyasına göndərilmişdir. Bu müzakirə ilə əlaqədar olaraq adib akademik Boris Andreyeviç Dora iki məktub yazmışdır. Məktublarnın ikincisi çap olunmuş, birincisi isə indiyədək elm aləminə naməlum qalmışdır..."

H.Herisçi həmin məktubu tapıb üzə çıxartmaqla, əslində iki cəhətdən böyük xeyirxah iş görmüşdü. Leninqradda (Sankt-Peterburqda) akademik B.A.Dorun arxivindən tapılmış bu məktub M.F.Axundovun yeni əlifba uğrunda mübarizəsini əks etdirməklə qalmır, eyni zamanda, tədqiqatçının diqqət yetirmədiyi bəziləri üçün qaranlıq bir məsələnin tam aydınlığı ilə həll olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Sanki bu məktub uzun illərdən bəri həm axundovşünaslıq, həm də pedaqogika tarixi sahəsində gedən bir mübahisəyə son qoymaq üçün, necə deyərlər, göydən düşmüşdü.

Məlum olduğu kimi, erməni ədib və pedaqoqu Xaçatur Abovyan vaxtilə məlumat vermişdi ki, M.F.Axundov öz həmvətənləri üçün bir dərs kitabı tərtib etməyə başlamışdır. Sonralar bəzi tədqiqatçılar həmin işin başa çatdırıldığını bildirmişlər. Məsələn, M.F.Axundovun pedaqoji görüşlərinin tədqiqatçısı, pedaqoji elmlər doktoru, professor Əhməd Seyidov öz tədqiqat əsərlərində və Moskva nəşrlərində çap etdirdiyi məqalələrdə M.F.Axundovun əlifba dərsliyi yazdığını döndə-döndə xatırlatmışdı. Lakin M.F.Axundovun yazdığı dərslük meydana çıxmamışdır. Məsələnin pedaqoji əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq, 1978-ci ildə "Azərbaycan məktəbi" jurnalında rəhbərlik etdiyim "Məktəb və pedaqogika tarixi" şöbəsinin xətti ilə müzakirə açdıq. Əslində bizə hər şey məlum idi, mənbənin ünvanı əldə edilmişdi. Sadəcə, istəyirdik ki,

axundovşünasların və pedaqogika tarixini öyrənənlərin diqqətini mövzuya cəlb edək.

Nəhayət, 1980-ci il oktyabr ayının 16-da "Azərbaycan məktəbi" jurnalı redaksiyasında elmi konfrans keçirdik. Axundovşünas alimlərin, pedaqoq və metodistlərin iştirak etdikləri həmin konfransda məqsəd müzakirəyə yekun vurmaq idi. Bəli, yekun vurmaq! Çünki əlimizdə çox tutarlı faktlar var idi. Faktların başlıcası M.F.Axundovun Azərbaycan SSR EA Əlyazmaları Fondunda 2/q-10/158 şifri və "Əlifba-ye cədid" başlığı altında saxlanan, 1857-ci ildə tərtib etdiyi 5 səhifəlik yeni əlifba layihəsi və həmin layihə əsasında yazdığı 50 səhifəlik axtarılan əsəri idi (şifri 2/q-8/108). İş orasıdadır ki, hər iki material eyni cür adlandırıldığından onların fərqi fikirləşilməmişdi. Biz Fondun rəhbərliyinin icazəsi (o da tapıntıda maraqlı idi) və nümayəndəsinin iştirakı ilə layihə və əsəri də redaksiyaya gətirmişdik. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı redaksiyasında keçirilən elmi müzakirədə həmfikirimiz, əski əlifbanı və ərəb, fars dillərini mükəmməl bilən pedaqoji elmlər namizədi, dosent Əsəd Yəqubi həmin dərsliyin quruluşu və məzmunundan faktlar əsasında ətraflı danışdı. Dinləyicilərə məlum oldu ki:

I. Müqəddimədə müəllif savad təliminin asanlaşdırılması və müddətə qısaldılması üzərində dayanmış, bu problemin həlli üçün tədris metodunun asanlıq, dərs materialının müvafiqliyi, kitab və yazı dilinin danışq dilinə yaxınlığı və əlifbanın təlim nöqtəyi-nəzərindən qanunauyğunluğu zərurətini nəzərə çatdırmışdır.

II. Əlifba (hərflər və onların söz tərkibindəki müxtəlif şəkilləri) təqdim edilmişdir.

III. Saitlər haqqında məlumat (ərəb-fars-Azərbaycan (türk) dilləri üzrə bəzi müştərək yazı-oxu qaydaları və misallar) verilmişdir.

IV. Hecalama üsulu (səs üsulu əsasında heca düzəltmək və heca oxumaq qaydası) bölməsində səs üsulunun əsas prinsipi bu cür şərh edilmişdir: "Hərfin adı deyilməməlidir, hərfin səsi tələffüz olunmalıdır" (səh.12.). Bu barədə misallar da göstərilmişdir. Məsələn: "Heca oxusu bu cür olmalıdır: bey ələf-ba, tey ələf-ta, sey ələf-sa, cim ələf-ca,... heca oxusu bu cür olmalıdır: be a-ba, te a-ta, se a-sa, ce a-ca..." (səh.12).

Hecalama üsulu bölməsində şagirdlərə səs üsulu prinsipi əsasında hecaları oxumaq bacarığı aşılamaq üçün kifayət qədər çalışmalar verilmişdir.

V, VI, VII bölmələrdə ərəb, fars və Azərbaycan (türk) dillərində sözlərin yazılışında hərflərin tərkibi və bir sıra qrammatik qaydalar verilmiş, sonra da oxu mətnləri təqdim edilmişdir.

VIII. Dürğu işarələri bölməsində dürğu işarələrinin mənası və rolu şərh edilmiş, hər biri üçün ayrı-ayrı misallar göstərilmişdir.

IX. Təlim metodu bölməsində yeni əlifbada savad təliminin üç mərhələdə aparılması tövsiyə edilmişdir: 1. Hərflərin yazılışının və yazı qaydalarının təlimi. 2. Hecaları yazıb-oxumaq təlimi. 3. Sözlərin

(kəlmələrin) yazılışı və oxunuşunun təlimi. Burada deyilir: “Uşaq birinci dəfə məktəbə daxil olarkən ilk gündə müəllimin təlimi ilə qələmi əlinə alıb hərflərin şəkillərini ona göstərilən tərzdə yazmalıdır. O, bu işi o qədər təkrar etməlidir ki, həmin şəkilləri əzbərdən yazmağa qadir olsun. Elə ki bütün hərfləri tanıdı və əzbərdən yazmağı bacarıb... hecalamaq üsuluna bələd oldu, müəllim ondan bu üsulla soruşmalıdır...” (səh.40).

Analitik-sintetik üsulla ayrı-ayrı sözlərin yazılışı və oxunuşunun öyrədilməsi qaydası dərslər nümunəsində (“Səlim”, “fərəh” və digər sözlərin yazılışı və oxunuşu) verilmiş (səh.40-50), oxu və yazı təliminin əlaqəli şəkildə aparılması tələb olunmuşdur: “Şagird hər kəlmənin ki, oxumağını öyrənir, onun şəklini əzbərdən yazmağı da bacarmalıdır” (səh.50).

Kitab ənənəvi dərsləklərdən tamamilə fərqlənir. Burada hər üç dildən səs-hərflər sisteminin tədrisi üzrə müştərək dil materialları, eləcə də oxu üçün üç dildə mətnlər əhatə olunmuşdur. Əsərdə leksik material həcm etibarilə məktəblilər üçün xeyli müvafıqlaşdırılmışdır. Nəzərdə tutulmuş təlim metodu isə əsas sxolastik qaydalara daban-dabana zidd olaraq, ən müxtəraqqi pedaqoji ideyaları əks etdirir.

Kitaba qrammatik qaydaların və müvafiq misalların daxil edilməsi də o dövr üçün orijinal hal idi.

Dərsləyin yazılmağa başlanması (1839) və bitməsi (1857) arasındakı məsafənin uzunluğu isə təsadüfi deyildi. M.F.Axundov köhnə əlifbanı savad təlimi və səs üsulunun tətbiqi üçün yararsız hesab edərək, həmin məsələnin həlli yolunu tapana qədər dərsləklər yazmaq işini dayandırmamağa məcbur olmuşdu. O, tədqiqatdan uzaqlaşmadığına, köhnə əlifbanın çatışmayan cəhətlərini dərk etdiyinə məktublarında da toxunmuşdu.

Müzakirədə çıxış edən filologiya elmləri doktoru, professor Həmid Məmmədzadə demişdi: “M.F.Axundovun yaradıcılığı ilə çoxdan və ətraflı tanışam, onun əsərlərinin akademik nəşri ilə məşğul olmuşam. O cümlədən bu gün burada haqqında geniş bəhs edilən “Əlifba-ye cədid” əsərindən xəbərdaram. Həmin əsəri hələ 1962-ci ildə M.F.Axundovun əsərlərinin akademik nəşrinin III cildində ilk dəfə çap etdirmişəm. Düzü, indiyə qədər həmin əsərin dərsləklər olub-olmadığına fikir verməmişəm. Ancaq indi mən əminəm ki, haqqında danışılan əsər M.F.Axundovun əlifba dərsləyidir. O dərsləklər ki, vaxtilə Xaçatır Abovyanın məlumat verdiyi kimi, M.F.Axundov yazmağa başlamışdı. Həmin dərsləyə də əlifba layihəsi deməyə, onun dərsləklər olduğunu inkar etməyə heç bir əsasımız yoxdur. Göstərilən kitab dərsləklərdir və bu vaxta qədər onun üzə çıxarılmaması yalnız təəssüf hissi doğura bilər”.

Mən professor H.Məmmədzadənin bu qeydlərini redaksiyada keçirilmiş müzakirənin gedişi ilə əlaqədar “Azərbaycan məktəbi” jurnalının 1980-ci il 12-ci nömrəsində dərc olunmuş “M.F.Axundovun əlifba dərsləyi” adlı məqaləmdən gətirirəm. Müzakirədə çıxış edən pedaqoji elmlər doktorları Əjdər Ağayev, Yəhya Kərimov, filologiya elmləri doktoru Elməddin Əlibayzadə, pedaqoji elmlər namizədi Ağadadaş Babayev, filologiya elmləri namizədləri Nadir Məmmədov,

Məmmədli Məsəddiq, Əli Musayev də 50 səhifəlik “Əlifba-ye cədid”i dərsləklər, dərslər kitabı kimi dəyərləndirdilər.

M.F.Axundovun əlifba dərsləyi barədə “Azərbaycan gəncləri” qəzetinin 23 oktyabr 1980-ci il tarixli nömrəsində “Axtarışlar, tapıntılar” rubrikası altında dərc etdirdiyim yazıda da, habelə “Ədəbiyyat və incəsənət”, “İpəkçi” qəzetlərindəki geniş çıxışlarımda da, iki dəfə tərtib etdiyim və milyon tirajla çap olunan divar təqvimlərində də məlumat verməyimə və tədqiqatçıların yeri gəldikcə öz məqalələrində həmin tapıntıları təsdiq etmələrinə baxmayaraq, bəzən ya onun üzərindən sükutla keçilir, ya da göstərilirdi ki, M.F.Axundov belə bir kitab yazmamışdır. Bu da onunla izah edilirdi ki, görkəmli ədib əlifba ilə əlaqədar dərsləklər yazdığı barədə heç yerdə məlumat verməmişdi.

Halbuki M.F.Axundov vaxtilə bildirdi: “Xidmət zamanında belə mütləq və tədqiqatdan uzaqlaşmamağıma görə, köhnə islam əlifbasının çatışmaz cəhətlərini dərk edib, bu əlifbanı təzələməyə iqdəm etdim və bu barədə XÜSUSİ BİR KİTAB da yazdım” (bax: Əsərləri, III cild, Bakı, 1962, səh. 104). Kitab isə təbii ki, beş səhifə olmaz.

M.F.Axundov İranda, xüsusilə Təbrizdə xalq kütlələrinin müxtəlif təbəqələri arasından şagirdlər seçmək və onlara yeni əlifba əsasında savad öyrətməyi təşkil etmək üçün də təşəbbüs göstərmişdir. Bu məqsədlə özünün təklif etdiyi yeni əlifba layihəsi əsasında “Xüsusi kitab” adlandırdığı 50 səhifəlik “Əlifba-ye cədid”i yazmış və onu Təbrizə göndərmişdir. Kitabdan bir nüsxə İranın maarif nazirliyinə də göndərərək bütün şəhər və kənd məktəblərində ondan əlifba dərsləyi kimi istifadə etməyi və çox böyük tirajla nəşr etdirib yoxsul uşaqlara ucuz qiymətlə satmağı təklif etmişdir.

Göründüyü kimi, M.F.Axundovun özü də “Əlifba-ye cədid”i dərslər kitabı hesab etmişdir. Bu, onun Təbrizə — Əsgərxan Ordubadiyə göndərdiyi bir məktubunda daha aydın gözə çarpır. Həmin məktubda deyilirdi: “Əzizim Əsgərxan bəy! Yeni əlifba kitabçası əlinizə çatan kimi gecikmədən yeni yazı üsulunu (özünün analitik-sintetik səs üsulu variantını nəzərdə tutmuşdur) YAZILMIŞ TƏLİM QAYDALARINA müvafiq olaraq öyrənib xalqın bütün təbəqələrindən — istər varlı və əsrəf, istərsə də yoxsul, ...şagirdlər tapıb, yeni əlifbanı onlara öyrədin (yeni əlifba ilə savad öyrətməyi nəzərdə tutur) və diqqət yetirin ki, kitabçanın üzünü köçürüb özlərində saxlasınlar”. (Əsərləri, III cild, Bakı, 1962, səh.98). “Əgər tələbələrəndən və məktəb uşaqlarından şagirdlər tapa bilsəniz çox yaxşı olar” (yenə orada). Bu sözlərdən tamamilə aydındır ki, uşaqlara “Əlifba-ye cədid” kitabı ilə savad öyrətməkdən söhbət gedir.

M.F.Axundov “Əlifba-ye cədid” kitabının yayılması və bu kitab əsasında aparılan savad təliminin şagirdlər, müəllim, pedaqoq və alimlər tərəfindən necə qarşılanması barədə Əsgərxandan müntəzəm surətdə hesabat və məlumat göndərməyi tələb etmişdir: “Siz hər bir məktubunuzda görək şagirdlərin sayını, onların adını, ləqəbini və hər birisinin çalışqanlıq və həvəs dərəcəsini göstərsiniz...”.

Bütün bunlar sübut edir ki, M.F.Axundov "Əlifba -ye cədid"ə əlifba dərsliyi kimi yanaşaraq, onu pedaqoji sınaqdan və pedaqoji dairələrin müzakirəsindən keçirməyə çalışmışdır.

XIX əsrin ortalarında məktəblilərə səs üsulu ilə yazıb-oxumağı öyrədən kitab nə ola bilərdi? Hər halda indi buna dərs kitabı kimi baxmaq daha ağılabatandır.

H.Herisçinin tapıb "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində dərc etdirdiyi məktub da bu mənada — M.F.Axundovun yeni əlifba layihəsi üzrə dərs kitabı yazması faktını təsdiq etmək mənasında çox qiymətli mənbədir. Çünki həmin məktubda M.F.Axundov yazırdı: "...Əlifbanı çatışmayan hərflərlə tamamladım. Hər hərf üçün xüsusi nöqtəsiz fiqur tapdım. Bir sıra lazımı durğu işarələri və çox rahat... TƏDRİS METODİKASI təsis etdim".

Bu məqamda, uzun illərdən bəri məktəblərdə istifadə olunan "Əlifba" dərsliyinin müəllifi Yəhya Kərimovun redaksiyadakı çıxışına da biganə qalmamalıyıq. O demişdi: "Bugünkü müzakirə, "Əlifba-ye cədid"in gözümlə qarşısında elmi-metodik təhlili belə bir yəqinlik hasil etməyə imkan verdi ki, M.F.Axundov başladığı işi axıra çatdırmışdır. "Əlifba-ye cədid" onun yazdığı dərsləkdir. O dərslə ki, ona da səhvən indiyə qədər yeni əlifba layihəsi kimi baxılmışdır. "Əlifba-ye cədid" hətta müasir dərsləklərin tələblərinə cavab verir və mən deyərdim ki, bu dərsləkdən hazırda götürüləsi cəhətlər də çoxdur. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz ki, M.F.Axundov, yaxud onun müasirləri, irsini tədqiq edənlər həmin əsəri dərslək adlandırmadıqları üçün bizim ona dərslək kimi yanaşmağa haqqımız yoxdur. Bu, kökündən yanlış fikirdir. Halbuki məktəblərdə uzun müddət elə toplulardan dərslək kimi istifadə edilib ki, bu günün tələbindən yanaşsaq, onları heç cür dərslək adlandırma bilmərik. 50 səhifəlik "Əlifba-ye cədid" isə əlifba dərsliyinin tələblərinə tamamilə cavab verir. Həm də o, adi dərslək deyil, yeni ideyalı dərsləkdir. Bu haqqı etiraf etməmək olmaz".

Xatırladım ki, M.F.Axundovun özü yalnız 5 səhifəlik "Əlifba-ye cədid"in üzvərəqəsində fransızca "proyeje" ("layihə") sözünü yazmışdır. 50 səhifəlikdə isə həmin söz yoxdur. Layihəyə layihə ola da bilməz. Əgər o, dərslək, dərs kitabı, öyrədici vəsait deyilsə, tutaq ki, layihəyə nəşə bir 50 səhifəlik əlavədirsə, bizim müzakirəyədək belə də başa düşülürdü, onda M.F.Axundovun özü demişkən, yeni əlifba əsasında yazdığı "xüsusi bir kitab", "təlim qaydaları", təsis etdiyi "tədris metodikası" nədir? Dahi sənətkarımız məktublərində diqqətə yetirdiyi bu sözlərdə, bu xəbərlərdə nəyi nəzərdə tuturdu?..

Bəli, nailiyyətlərimizin soruğu nə qədər tarixin dərinliklərindən gəlsə, mədəniyyətimiz də bir o qədər qədimləşir. Biz keçmişdə olanları üzə çıxartmaqla bu qədimliyi ortaya qoymuş oluruq. 150 yaşı bu il tamam olan ilk əlifba dərsliyimiz "Əlifba - ye cədid" də belə tarixi nailiyyətlərimizdən biridir. Mədəniyyətimizi qədimləşdirən dəyərli nailiyyət!..

Dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq

MÜASİR AZƏRBAYCAN ROMANI VƏ BƏDİİ ÜSLUB MÜXTƏLİFLİYİ

Himalay QASIMOV,
filologiya elmləri doktoru, professor

Romanın Azərbaycan ədəbiyyatında aparıcı janr kimi özünü göstərməsi XX yüzilliyin 30-cu illərində qabarıq şəkildə oldu. Həmin dövrdə Y.V.Çəmənzəminli, M.S.Ordubadı, S.Rəhimov, M.Hüseyn, M.İbrahimov, Ə.Əbülhəsən, Mir Cəlal, Ə.Vəliyev kimi Azərbaycan romançıları yetişərək ədəbiyyatın qarşısında duran mühüm vəzifələri layiqincə yerinə yetirməyə başladılar. Zamanın irəli sürdüyü ictimai-siyasi məsələlərin romanlarımızda öz əksini tapması göstərir ki, bu mərhələdə bədii nəsrin daha çox iri forması maraqlı dairəsində olmuşdur. Azərbaycan romanının sonrakı inkişaf da sübut etdi ki, o bir janr kimi əvvəlki mərhələlərin qabaqcıl ənənələri ilə üzvi əlaqədə boy atmışdır.

Əllinci illərdə cəmiyyətin inkişafı bədii fikrin strukturuna və inkişafına ciddi təsir etdi. Bunu "Ayrılan yollar", "Yanar ürək", "Böyük dayaq" kimi romanların yaranması da sübut edir. Ədəbiyyatımızın yüksəlişi üçün çox əhəmiyyətli olan sadə insanın, zəhmət adamının taleyinə həssaslıq və humanizm kimi keyfiyyətlər aşılardan bu romanların əsas ideyaları sonrakı əsərlərdə də inkişaf etdirilməyə başladı. Bununla da romanlarımız reallığa, şəxsiyyətə, insan psixologiyasına və mənəvi-əxlaqi problemlərə daha dərin maraqlı göstərməyə başladı. Romanın axtarılan ideya və məzmunla yanaşı janr-üslub məsələləri üzərinə də yönəldi. Məsələn, vüsətli epik lövhələrə, panoram və şəxəli təsvirlərə üstünlük verən romanlarla bərabər, 60-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq janr ölçüləri nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişmiş, yığcam romanlar da yaranmağa başlamışdır. Bunu yazıçılarımızın roman təfəkküründə janr-üslub vəhdətinə nail olmaları kimi qiymətləndirmək lazımdır. Zamanın ideyalar dramını tədqiq etməyə xüsusi meyl edən Azərbaycan romanı sənətlə gerçəklik arasındakı ədəbi münasibətlərə daha çox üstünlük verməyə başladı. Bu gün fərdi üslubun da tipoloji inkişafına imkan verir. Məsələn, İ.Əfəndiyevin "Söyüdlü arx" (1958), "Körpüsəlanlar" (1960) və "Dağlar arxasında üç dost" (1963) və s. əsərləri həm tarixi, həm də bədii sənətkarlıq mənasında Azərbaycan romanının yeni inkişaf mərhələsinin məhsulu kimi qəbul edilə bilər. "Söyüdlü arx"la müqayisədə "Körpüsəlanlar"dakı obrazların süjet və kompozisiya həllinin "qeyri-tipikliyi" bədii baxımından sonuncuya müəyyən üstünlük verir. "Söyüdlü arx"ın roman ölçüləri təkcə həcmindən deyil, həm də bütün struktur komponentlərindən də aydın görünür. "Körpüsəlanlar" həm həcmində, həm təhkiyə xüsusiyyətinə, həm də qəhrəmanların süjetinə görə, daha çox povest

Janrı üstündə köklənmişdir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, janrın həcmi bədiiyin "mütləq" səviyyəsini ifadə etmir və əsərlərin müqayisəsi baxımından bu və ya digər tərəfə heç bir estetik üstünlük vermir. Bununla belə, roman janrında yazılan əsərlə həm janrına görə, həm də tipologiyasına görə müqayisə edilə bilər. Lakin burada da ölçü görə, həm də tipologiyasına görə müqayisə edilə bilər. Lakin burada da ölçü görə, həm də tipologiyasına görə müqayisə edilə bilər. Lakin burada da ölçü görə, həm də tipologiyasına görə müqayisə edilə bilər.

Bəzən roman təfəkkürünün dolğunluğunu əsərin zahiri həcmi ilə müəyyən etməyə çalışırlar. Lakin romanın qəhrəmanının və öz həyatının tarixi dönüş mərhələsini yaşayan xalqın, yaxud onun ayrı-ayrı adamlarının "epik ideyasının", başqa sözlə "bütün həyatının" ensiklopedik ölçüdə göstərilməsi hələ roman təfəkkürünün böyüklüyü demək deyil. Çünki roman təfəkkürünün həcmi əsərdə "deyilən"lə yanaşı, duyulanı və dərk ediləni də ifadə edir. Sonuncular daxili məzmunu bildirir.

Anarın "Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi" romanı məhz bu baxımdan diqqətə cəlb edir. Məsələn, bu romanda bilavasitə şəhər məişəti deyil, məhz mövcud ictimai varlığın problemləri əks etdirilir. Müəllif şüurlu şəkildə varlığı məişətdən xilas edərək onu "şüurun və qəlbin dialektikası" axınına qoşur. Roman daim fikirdən hissə və ya əksinə, hissədən fikrə doğru irəliləyən rəşional şüurun son dərəcə dəqiq təhlilləri ilə özünün bədii məntiqini əmələ gətirir. Müvafiq olaraq yazıçı süjetin çərçivəsindən "kənara" çıxsada da, romanın özündə olan janr "təhkimliliyini" qəbul etməli olur. Eyni zamanda Y.Səmədoğlunun "Qətl günü" romanında aparıcı qəhrəmanın müəlliflə və bilavasitə özü ilə mükəlimə və mübahisə etməsinin əsərin strukturuna ciddi təsir etdiyini görməmək mümkün deyil. Romanın bu tipdə qurulması təkcə "Qətl günü", yaxud İ.Hüseynovun "Məhşər" və "İdeal" romanları üçün deyil, həm də son dövrdə yazılan Azərbaycan romanının müəyyən qisminin mühüm kompozisiya və ümumən bədii struktur prinsipidir. Hərəkətin kəskin mübahisələr, daxili monoloq və dialoglar, çoxsəslilik nöqtəyi-nəzərlərin və "variant"ların müxtəlifliyi əsasında qurulması müasir romanın struktur tərzini kimi son dövrdə Azərbaycan yazıçılarının sərf-nəzər etdiyi üsullardandır. Təkcə "Qətl günü", M.Süleymanlının "Köç", İ.Hüseynovun "Yaşıl teatr", "İdeal", "Məhşər", S.Əhmədovun "Yaşıl teatr", "Azığa doğru", "Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü", Əfqanın "Katib", "Gülyanaq", C.Əlibəyovun "Mənim analı dünyam", İ.Əfəndiyevin "Sarıköynəklə Valehin nağılı", "Geriyə baxma, qoca", Ç.Ələkbərzadənin "Çalpaqlı", H.Əbbasbəyovun "Burluğanlar", C.Bərgüşadın "Siyrilmiş qılınc" romanlarında zahiri hadisə və faktlar, tarixin xronikası deyil, məhz fikir və hiss vurğulanır. Bu, həm "kənd", həm "şəhər" həyatının, həm də elm və zəhmət adamlarının təsvirində özünü

aydın şəkildə göstərir. Məsələn, "şəhər" mövzusunda yazılan "Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi" romanında dramatik psixologizm fərdi talelərin təsvirində türküyənin hadisə "vurgusu"nu minimuma endirməklə bədii çərçivəni daxildən genişləndirmiş və bununla da predmetin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Belə halda romanın novator mahiyyəti ənənəvi situasiya ilə pərdələnir. Məsələn, Təhminə və Zaur romantik məhəbbət qəhrəmanları kimi iztirab çəkməli olurlar. Ənənəvi qəhrəmanlar kimi onlar da məhəbbətin odunda yanırırlar. Lakin Anarın qəhrəmanlarının sakit olduqları real həyat mərtəbəsi (beşinci mərtəbə) onların səadətinə deyil, iztirablarına səbəb olur. Qəhrəmanlardan biri - (Təhminə) öz xoşbəxtliyini mövcud olmayan mərtəbənin (altıncı mərtəbə) sakini olmaqda görür. Ona görə də ruhi həyata qovuşmağa (altıncı mərtəbə) can atır. O mərtəbəyə ki, klassik-romantik qadın qəhrəmanları əsil səadəti orada - ruhlar aləmində arayırdı. Bu mənada Anarın Təhminəsinin son dərəcə mürəkkəb, ziddiyyətli, kəşməkeşli və qeyri romantik bir aləmdə yaşadığına baxmayaraq stixiyası məhəbbətin romantikasına köklənməsi onu Nizami və Füzulinin bəzi "talesiz", lakin ümuminsani məhəbbəti yüksəldən qəhrəmanlarının sakini olduqları mənəvi məkanın övladına çevirir. Bu baxımdan varlığın fəvqünə qalxa bilməyən gündəlik həyat və onun "şəhər" nəsrini göründüyü kimi, fərdi üslubun imkanını sayəsində özünün "ənənəvi" romantik qəlb həyatını qoruyub saxlaya bilər. Anarın "Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi" romanından fərqli olaraq Y.Səmədoğlunun "Qətl günü" romanı müxtəlif zaman proyeksiyaları üzərində qurulub. Məlum olduğu kimi, bu romanın məzmunu özündə təkcə gündəlik hadisələri və məişət tərflərini deyil, məhz bilavasitə ümumilliyə və ümuminsani problemləri ifadə edir.

Vaxtı ilə dünya romanı özünün iri həcmli əsərlərindən tanınmış və məşhurlaşmışdır. Bu mənada romanın poetik dünyasında "Səfillər", "Hərəkət və sülh", "Abay", "Sakit Don", "Şamo" mühüm yer tutur. Bu qəbildən olan əsərlər uzun müddət və sanki bütün dövrlər üçün janr nümunəsi, onun ideal modeli hesab edilmişdir. Lakin zaman keçdikcə romanda özünüdərk prosesi gücləndi və həcm anlayışına münasibət dəyişildi. Məsələn, Y.Səmədoğlunun 184 səhifədən ibarət olan "Qətl günü" romanını həmin əsərlərlə nisbətə götürəndə heyrlənməyə bilmərsən. Həcmnin zahiri mənasında "zənim-asiman" fərqi vardır. Halbuki, 184 səhifəlik bir roman müəllif ömrünün nə az, nə çox, düz dörd ilini aparmışdı. Bu da təsadüfi deyil. Çünki yazıçı həcmi sıxlaşdırmaqla fikrin meydanını genişləndirib və əsərini elə bir məqam üzərində kökləyib ki, orada həyat, tale, tarix və onun hökmü, adı məişət tərflərini və müasir insanın əhval-ruhiyyəsi sintez təşkil edir. Burada hər bir cümlənin sözlər rəmzi mənası var.

Yazıçı ayrı-ayrı şəxslərin əhval-ruhiyyəsilə və konkret vəziyyətlə bağlı olaraq **günəş, qırmızı, göz, külək, ulduz, soyuq, buz** və s. rəmzi atributlardan geniş istifadə edir. Məsələn, "Neçə-neçə sənələr bundan qabaq günəş elə bir ah çəkmişdir ki, dünyanın suları yoxa çıxmışdı, yarpaqlar qurumuşdu...", "Baba Kahanın dibsizliyində bir külək yatağından baş qaldırırdı...". Şairi edam etdirəndən sonra "Xədim hökmdar" da, xacə Ənvər

da saray zirzəmisində buzlanıb ölürlər. Romanın aparıcı qəhrəmanı xəstə olan adam (xəstə olan adam) da ölüm ayağında "Mənə soyuqdur doktor..." deyir.

Romanın başlıca ideyası, fəlsəfi qənaəti insanların münasibətinə və tragik talelərinə səbəb olan amilləri göstərməklə bərabər "tarixin bətinə", "güzgü tutmaqdır". Baba Kahanın oyunundan qopmuş qəfil külək də müsibət gətirir. "Xədim hökmdar" da insanlığın qənimidir. Bütün zamanlarda və cəmiyyətlərdə Sədi Əfəndilərə düşmən kəsilənlər olub. Ona görə də müasirlərimizin obrazlarından olan "xəstə" qəzəvi-qədəri inanır və dünyanın faniliyi ideyasını daim özünə təlqin etdirir. Bir halda ki, cəmiyyət Sədi Əfəndi kimilərin qətlinə fərman verir, deməli, dünyada haqq-ədalət yoxdur. Romanın 176-cı səhifəsində Y.Səmədoğlu yazır: "Və bir də haçansa gözləri açıq qalmış bir şairin, haradasa gün işığına çıxmış yarımçıq bir misrasını, qara buludlar üzərində parıldayan ulduzların gülmüşü işığına qovuşurdu; əcəldən möhlət istədim, möhlətimi əsirgədi..."

Zəminəni tələsik o biri otağa qovub, yataq otağının qapısını arxadan bağlamış Mark Georgiyeviç Berqmanın isə az qalmışdı ağı başından çıxsın. Çünki xəstənin açıq qalmış gözlərində hərəsi alma boyda iki ulduz yanırı.

"Doktor tez əlini uzadıb o gözləri qapadı". Gördüyü kimi, əcəl həç kimə möhlət vermir. Çox-çox sənələr bundan əvvəl edama məhkum edilən şairə də, iyirminci əsrin tragik qəhrəmanı olan Sədi Əfəndiyə də, yaxın müasirimiz xəstə olan adama da və onun həmkəndlisi "Moşunun qohumu" doxdur Mahmuda da. Lakin müəllifi düşündürən suallardan biri odur ki, ölüm şərbətini içib onun körpüsündən keçən adamlar hansı əməllərin sahibidir? Nə qədər qətl günü olar? Baba Kahanın partladılması günü, nə üçün qətl günü oldu? Romanda Baba Kaha və insan taleyi qarşı-qarşıya durur. Bir sözlə, əsərin struktur məzmunu elə dərin daxili ideyalar doğurur ki, bunun nəticəsində nəinki bədii təfəkkürün, o cümlədən məntiqi idrakın da üföqləri xeyli genişlənir. Bu isə bilavasitə janrın poetikasına və estetik tutumuna ciddi müsbət təsir edir. Baba Kahanın zülmətində baş verən əhvalatlar, gələn xəbərdarlıqlar insanı müasir dünyamızda romantik, fantasmaqorik bir aləmə aparır, xəstələnən adam yuxularında xeyir-şər dünyasına qovuşur. Ona görə də "Qətl günü" janr tipologiyasına görə nə "roman hadisə", nə "roman tale", nə də "xarakterlər romanı"dır. Əsərdə "roman-esse", "roman-pritça" xüsusiyyəti üstünlük təşkil edir.

Son dövrlərin romanını struktur təhlildən keçirəndə onun bədii sisteminə ayrı-ayrı komponentlərin inkişafı aydın müşahidə edilir. Bunu İ.Əfəndiyevdən tutmuş M.Süleymanlıya qədər bütün romançılarımızın uğurlu yaradıcılıq axtarışlarından da görmək olur. Janrın irəliləyişi yazıçılarımızın bədii təfəkküründəki roman imkanı ilə bağlıdır. Məsələn, 70-ci illər Azərbaycan romanında C.Əlibəyovun "Hayatın özü", H.Seyidbəylinin "Tərsənə", B.Bayramovun "Fəhlə qardaş" əsərində "istehsalat" mövzusunun yenidən görünməyə başlaması göstərdi ki, əvvəlki "istehsalat" romanlarından fərqli olaraq bu romanlarda fəhlə həyatı əhatəli və geniş lövhələrdə, ruhi-mənəvi proseslər əsasında təsvir edilmişdir. Hər üç romanda süjetin şəxəli, predmetin çoxcəhətli, bədii idrakın vüsətli olması diqqəti cəlb edir. Başqa sözlə, bu

romanlarda fəhlənin işi və onun xarakteri həm estetik-idraki baxımdan, həm də bədii sənətkarlıq mənasında daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırılır. Yazıçılarımız müvafiq olaraq "istehsalat" mövzusunun zahiri tərəfini: sovet dövrü ədəbiyyatı üçün əhəmiyyətli olan tərəfi deyil, bilavasitə mənəvi həyatın bədii tədqiqini əsas predmetə çevirmiş və bununla da qəhrəmanların nüfuz dairəsini kifayət qədər genişləndirə bilmişlər.

S.Əhmədovun romanlarında isə yaddaşa qayıtmaq və tarixə söykənmək istəyən qəhrəmanlar mühüm yer tutur. Onun "Toğana" və "Azığa doğru" romanlarının başlıca ideyası milli varlıq üstündə köklənməyin vacibliyini təlqin edilməsidir. S.Azərinin, Ç.Hüseynovun, M.İbrahimbəyovun, R.İbrahimbəyovun, M.Süleymanlının da əsərlərində qəhrəmanların mənəvi axtarışlarına üstünlük verilir. M.İbrahimbəyovun "Ondan yaxşı qardaş yox idi", Elçinin "Toyuğun diri qalması", "Dolça", M.Süleymanlının "Duzsuzluq", "Dəyirman", Ə.Əylislinin "Mənim nəğməkar bibim", "Tənha naran nağılı", "Adamlar və ağaclar", "Söyüdlərin sarı işığı", R.Rövşənin "Daş" əsərləri zahiri həcminə görə povest adlandırılırsalar da, müəlliflər bir çox hallarda öz personajları ilə mürəkkəb dialoqa girərək daxildən onlar üçün roman zəmini yaradırlar. Məlum olduğu kimi, bu əsərlər əsasən pritça-simvolika üstündə kökləndiyi və məcazları kifayət qədər bol olduğu üçün onların janr həcmi ilk baxışdan birdən-birə müəyyən etmək çətindir. Romanın "çoxjanrlı janr" olması, başqa janrlardan istifadə etməsi və onları hətta öz içərisinə "udması", estetik "konfliktə" girməsi digər janrlarla müqayisədə ona üstünlük verir. Adları çəkilən romanlar (povestlər) mövzu və yaradıcılıq fərdiliyi baxımdan müxtəlif olsalar da, aparıcı qəhrəmanları tale oxşarlığı cəhətdən birləşirlər. Həqiqətən də, Anarın, Ə.Əylislinin, M.İbrahimbəyovun, R.Rövşənin roman və povestlərində süjet aparıcı qəhrəmanın taleyi və "şəxsi həyatı" əsasında qurulmuşdur. "Köç", "Tənha naran nağılı", "Sarıköynəklə Valehin nağılı", "Daş" və bir sıra başqa əsərlərdə bədii görmənin və təsvirin realist epik prinsiplərindən daha çox "nağıl"ın romantik prinsiplərindən, folklor təhkiyəsinin texnikasından istifadə edilmişdir. Məsələn, R.Rövşən "Daş" adlı roman – pritçasında insanın mahiyyətini açmağa, xeyrin və şərin həqiqi meyarlarını düzəltməyə və bununla əlaqədar olaraq insanın davranış formalarını və başqa dəyərlərini müəyyən etməyə səy göstərir. Bu onunla izah olunur ki, "roman – rəmz" in kompozisiyası "fəal" süjetli romanlarla müqayisədə mücərrəd xarakter daşıyır və qəhrəmanlar çox zaman simvola çevrilirlər. Romanın bu tipi "saf" epikliyi, hadisələrin obyektiv inkişafını deyil, fikri – mənəvi meyilləri üstün tutur, hətta bəziləri sonuncunu "romanın ən ciddi vəzifəsi" hesab edirlər.

TERMINOLOGİYA: YARANMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İkran QASIMOV,
filologiya elmləri doktoru, professor

Hər bir xüsusi sözü termin və xüsusi sözlərin birliyini terminologiya adlandırmaq olmaz. Terminlərin sərhəddini düzgün müəyyənləşdirmək və onun mahiyyətini dəqiq başa düşmək üçün xüsusi terminologiyayı bütövlükdə onun aid olduğu ümumi sahədən ayrıca götürmək lazımdır və bundan sonra ümumən terminologiya haqqında müəyyən fikir söyləmək mümkündür.

Terminologiya terminlərin məcmusu kimi dilin xüsusi leksikasının bir hissəsini təşkil edir. Ona görə də xüsusi leksikanın formalaşma və inkişaf xüsusiyyətləri terminlər üçün də xarakterikdir. Lakin xüsusi leksika müəyyən dil yarın sistemində bir hissəsi kimi fəaliyyət göstərir və ona görə də dil yarın sistemində xüsusiyyətlərini təhlil etmədən xüsusi leksika haqqında müəyyən fikir söyləmək xeyli çətindir. Terminologiya leksika qatına xas olan əsas və səciyyəvi əlamətləri özündə əks etdirir. Bu baxımdan terminoloji qat və dilin xüsusi leksikası qarşılıqlı əlaqəli şəkildə tədqiq edilib öyrənilməlidir.

Hər bir elm sahəsi üç əsas anlayışlar sistemindən təşkil olunur: 1. Onun məzmununu təşkil edən, özündə əks etdirən bir çox faktların toplusundan; 2. Onun nəticəsində meydana çıxan təsəvvürlərdən; 3. Bu təsəvvürlərin ifadə olunduğu terminlərdən. Hər bir elmi biliklər sahəsini bu üç atribut olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu baxımdan elmi biliklərin, ayrı – ayrı elm sahələrinin inkişafında dil təsadüfi funksiya daşımır, dil hər bir elmin struktur elementlərindən biri kimi meydana çıxır. Başqa sözlə desək, elm nə qədər "elmidirsə", dil də onun strukturuna o qədər möhkəm şəkildə daxil ola bilər (A.A.Реформатский. Мысли о терминологии. – Современные проблемы русской терминологии. Москва, 1986, səh.164-165.). Deməli, dil məhz terminologiya vasitəsilə elmə daxil olur. Odur ki, dilin digər elementləri terminologiya ilə müqayisə oluna bilməz. Riyazi məntiq dilin istənilən elmi anlayışların ifadəsində xüsusi rol oynadığını birmənalı şəkildə təsdiq edir. Terminoloji sahə isə sosial həyatın, formalaşmış mövcudluğun, həyati sahələrin (elm, texnika, incəsənət, siyasət, hüquq və s.) məqsədyönlü şəkildə əks və ifadə olunmasına istiqamətlənmişdir. Başqa sözlə desək, terminologiya sosial həyatın sərhədləri formalaşmış mövcudluğunun qapalı leksik kontekstidir.

Terminləri digər söz qruplarından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də onların elmi konsepsiya ilə bağlı olmasıdır. Bu, daha çox müxtəlif ekstralinqvisistik amillərlə bağlı olur. Həmin ekstralinqvisistik faktorların əsas və aparıcı xüsusiyyətləri terminin dildəki statusuna da təsir göstərir. Belə ki, terminlərdə də, digər sözlərdə olduğu kimi, tədqiqatçıların müşahidə etdikləri əsas elmi – texniki faktların nəzəri dərki öz əksini tapır. Nəticədə terminoloji

adlandırma ilə bu və ya digər biliklər sahəsinin terminləşən anlayışları arasında sıx əlaqənin yaranması meydana çıxır. Termin həm də öz zahiri cəhəti (fonetik qabığı) baxımından yarandığı və ya digər dildən alınmasından asılı olmayaraq işləndiyi dilin qanunauyğunluqlarına tabe olan söz kimi meydana çıxır. Terminlər və onların mahiyyəti, eyni zamanda bütövlükdə terminologiya onun köməyi ilə yaranan elmi nəzəriyyə, qanun, vəziyyət və prinsipləri adlandırmaqla elm və texnikanın vacib bir elementi kimi özünü göstərir. Tədqiqatçılar elmi müxtəlif xarakterli araşdırma nəticəsində yaranan təfəkkür forması kimi müəyyənləşdirirlər. Bu araşdırmaların irəliləməsi doğru atılmış hər bir addımı isə düşünməyə qadir olan insanların təfəkkür fəaliyyətinin məhsulu kimi terminlərlə adlandırılır. Ona görə də bu və ya digər sahənin hansı yöndən, hansı istiqamətdən tədqiq olunmasının müəyyənləşdirilməsi çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bütün hallarda isə araşdırılan elmi sahələrdə əldə olunan hər bir nəticə terminlərdə öz əksini tapır. Ona görə də dildə terminyaratma prosesi fasiləsiz olaraq fəaliyyət göstərir.

Əvvəllər ayrı – ayrı elm sahələrinin və texnikanın terminoloji sistemi kortəbii formada formalaşdı. Sonralar xüsusi bir elm sahəsi kimi terminologiya haqqında elmi biliklər yaranır və həmin sahəyə dilçilərin də marağı artmağa başlayır. Təsadüfi deyil ki, elmi biliklərə malik olan bir çox insanlar ana dilinin qrammatik quruluşu ilə yanaşı, terminologiyaya da xüsusi diqqət yetirmişlər. Onlar başa düşürdülər ki, müəyyən elmi bilikləri, əldə olunan nailiyyətləri dildə əks etdirmək vacibdir və bu işi (anlayışların dil vahidləri ilə adlandırılması işini) daha yaxşı həyata keçirmək üçün dilçilik araşdırmaları zəruridir. Ona görə də bu tipli elmi tədqiqatlara xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı. Orta əsrlərdə və intibah dövründə yaşayan əksər alimlər bu dövrdə böyük əhəmiyyət kəsb edən qədim latın dilini bildiklərindən həmin dilin materialları əsasında və ya latın dili bazasında müxtəlif sahələrə aid terminlər yaratmağa başladılar. Sonrakı dövrün alimləri isə elmi işlə artıq ana dilində məşğul olduqlarından terminologiya sahəsində də yeni problemlər meydana gəlməyə başladı. Bu zaman ayrı-ayrı anlayışları milli dil vahidləri ilə adlandırmaq və optimal şəkildə milli terminoloji vahidləri yaratmaq ehtiyacı süni terminoloji vahidlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Çünki o dövrdə milli dildə yenidən formalaşmağa başlayan terminoloji sistem üçün tez və operativ şəkildə orijinal, bütün tələblərə cavab verə bilən terminlərin yaradılması və hər bir anlayışa təhkim ola biləcək vahidlərin formalaşdırılması o qədər də asan məsələ deyildi. Bu zaman bir söz əsasında formalaşdırılan və elmin, texnikanın müxtəlif sahələrinə aid anlayışları adlandıran eyni formalı terminlər sahələrarası omonim səciyyə kəsb edir. Çünki terminoloji vahidlər müəyyən sahə terminoloji sistemi daxilində konkret bir anlayışı ifadə etməlidir ki, burada əks olunan fikir və məna anlaşıqlı olsun, dolaşıqlıq yaranmasına gətirib çıxarmasın. Ona görə də dünyanın inkişaf etmiş hər bir dilində terminoloji sistemin qanunauyğun və planlı şəkildə inkişaf etməsi, dilin bu qatının fasiləsiz olaraq yeni terminoloji vahidlərlə zənginləşməsi üçün müəyyən işlər görülür, bu sahəyə həmişə

xüsusi diqqət yetirilir. Bu zaman bütün mümkün vasitələrdən istifadə olunaraq dilin terminoloji ehtiyacı tam ödəyə bilməsi üçün yeni forma və məzmunlu terminlərin yaradılması sahəsində xüsusi və planlı işlər həyata keçirilir.

Terminologiyanın planlı şəkildə inkişafı zamanı interlingvistikadan bir çox qanunauyğunluqların əxz olunması zəruri xarakter aldı. Belə ki, dil maneələrinin aradan qaldırılmasına yönələn müasir elmi biliklərin beynəlmiləl xarakteri, terminoloji sahələrin beynəlmiləl unifikasiya olunma xüsusiyyətləri, planlaşdırma və dil quruculuğu işi ümumi nəzəri zəmin yaradır, terminologiyanın inkişaf və tədqiqi üçün ümumi metodların meydana çıxmasına imkan verir. Ona görə də hər bir sahə terminologiyasının inkişafı zamanı ümumi terminoloji nailiyyətlərə və ümumi terminoloji metodlara əsaslanmaq zəruridir.

Ümumi terminologiya xüsusi biliklər sistemi kimi əsasən Birinci Dünya müharibəsindən sonra yarandı. Onun inkişafı hələ müharibədən əvvəl və sonra yaranmış terminlərin standartlaşdırılmasına meylin artmasına səbəb oldu. Təsadüfi deyildi ki, terminologiyanın inkişafı onun müxtəlif məsələləri ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatlar, terminlərin beynəlxalq səviyyədə standartlaşdırılması işləri paralel şəkildə və təxminən eyni dövrdə yarandı. O da təsadüfi deyildi ki, E.Vüster, X.Felber kimi görkəmli terminoloqlar öz fəaliyyətlərini bu tipli beynəlxalq təşkilatlarla sıx əlaqəli şəkildə davam etdirirdilər. Eyni zamanda, beynəlxalq terminoloji təşkilatlar və terminoloji standartlaşdırma mərkəzləri eyni coğrafi məkanda yerləşmədiyi üçün onların işlərinin əlaqələndirilməsi də bir çox hallarda müəyyən çətinliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Müasir cəmiyyətdə elmlər ümumi xarakter kəsb etməklə şərti şəkildə müəyyən sahələrə bölünür. Onları ayıran və elmlərin bu şəkildə bölünməsinə səbəb olan amillər, həmçinin onların hər birinə məxsus olan anlayışlar sisteminin müxtəlifliyi hər bir elm sahəsinə məxsus müəyyən terminlər sisteminin yaranmasına səbəb olur. Eyni zamanda o da aydın olur ki, səciyyəvi xüsusiyyətləri baxımdan yaxın olan elmlərə də müxtəlif istiqamətlərdən yanaşmaq mümkündür və onların terminoloji sahələri haqqında ümumi terminoloji istiqamətdən mülahizə yürütmək olar.

Elm və texnikanın bəzi sahələrinə aid biliklər sisteminin spesifikasiyasında böyük fərqlərə baxmayaraq onlara aid terminoloji sistemlərdə bir çox ümumi cəhətlər vardır. Çünki bu terminoloji vahidlər həmin terminləri yaradan alimlərin danışdığı dilin leksik materialı əsasında formalaşır və yarandığı dilin qanunauyğunluqlarına əsaslanır. Bilik sahələrinə aid terminlərə xas olan xüsusiyyətlərin ümumi cəhətləri onların xüsusi olaraq, yəni müstəqil şəkildə öyrənilməsinə tələb edir. Ona görə də hər bir dilçi – terminoloqun tədqiqatında bu məsələlərin kompleks şəkildə araşdırılması vacib və zəruri xarakter daşıyır. Ayrı-ayrı terminoloji məktəblərin və tədqiqatçıların təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, ümumi və universal vəzifələrin, onların həlli yollarının tapılması ümumi elmi maraq doğurur. Bütün bunlar terminologiyanın ümumi nəzəri məsələlərini təşkil edir. Bütün bu məsələlərə həm də ayrı-ayrı dillərin

müxtəlif sahə terminologiyasının formalaşdırılma imkanlarının öyrənilməsi, hər bir terminoloji sistemdə milli və beynəlmiləl termin elementlərinin yerini müəyyənləşdirib üzə çıxarmaq, terminoloji sistemlərin milli və beynəlmiləl istiqamətdə inkişaf meyllərini araşdırmaq da daxildir. Çünki terminoloji təcrübədə əvvəllər heç bir dildə olmayan yeni terminoloji vahidlərin şüurlu şəkildə yaradılması və onun ümumi terminologiyaya daxil edilməsi halları tez – tez özünü göstərir. Bu zaman dillərarası əlaqələrin məntiqi nəticəsi və tədqiqat obyektinin elmi şəkildə bölgüsü məsələsi də təhlil edilir ki, bu da dərk olunan anoloji fakt, hadisə və proseslərin paralel şəkildə dil konstruksiyaları ilə işarə olunması imkanlarını üzə çıxarır.

Ümumi və sahə terminologiyası mütəxəssislərinin qarşısında duran mühüm vəzifələri, onların imkanlarını müqayisə edərkən bu nəticəyə gəlmək olur ki, ümumi nəzəri terminologiya mütəxəssislərinin fəaliyyəti daha çox sahə terminologiyaları üçün də məqbul sayılan universal (ümumi) faktlarla əlaqəli olur. Bir və ya bir neçə terminoloji sistemlə məşğul olanlar isə həmin sahələrdən kənara çıxırlar. Çünki çox sayda elmi bilik sahələrinə dair peşəkar hazırlıq səviyyəsinə malik olmaq müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Bu və ya digər sahə terminologiyası ilə məşğul olan terminologiya mütəxəssislərinin hazırlığı o sahə ilə məşğul olan peşəkar mütəxəssislərlə eyni səviyyədə dura bilmir və onların ümumi bilik səviyyəsi də eyni xarakter daşıyır. Çünki sonuncunun müəyyən sahə ilə bağlı fəaliyyəti daha dərin və əhatəli olur. Belə ki, həmin sahə ilə əlaqədar olan məfhumların, anlayışların mənası, mahiyyəti sahə mütəxəssislərinə daha yaxındır və onlar bu sahəni daha dərinləndirirlər. Bu və ya digər elmin, texnikanın konkret bir sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssis həmin elm və texnikanın digər sahələrinə aid anlayışları incəliklərinə qədər bilməyə də bilər. (Məsələn, stomatoloq cərrahiyyə, travmatologiya və ya terapiyaya dair anlayışların hamısını bilməyə də bilər). Lakin, tutaq ki, tibb sahəsinin terminologiyası ilə məşğul olan terminoloq həmin elm sahələrinin ayrı-ayrı bölmələrinin terminoloji sistemində yaxından bələd olmalı, onun terminoloq peşə hazırlığı da adi sahə elmi işçisindən yüksəkdə dayanmaqla fərqli istiqamətdə özünü göstərməlidir. Başqa sözlə, ümumi terminologiya deyərək müəyyən biliklər sisteminə daxil olan bütöv terminoloji sistem və onun tədqiqi problemləri nəzərdə tutulur ki, bu da bütövlükdə terminoloji sistemi əhatə edir. Bu baxımdan ümumi terminologiyaya sahə terminoloji sistemlərinin məcmusu kimi də dərk etmək olar. Ona görə də ümumi terminologiyanın əsas predmeti kimi aşağıdakıları nəzərdə tutmaq lazımdır:

Ümumi nəzəri terminologiya insan bilikləri əsasında formalaşan anlayış və məfhumları ifadə edən sözlərin yaranmasını və istifadə olunma xüsusiyyətlərini öyrənmək, bu dil vahidlərinə məxsus olan səciyyəvi əlamətləri üzə çıxarmaq, dildə yeni terminlərin və onların sisteminin yaradılmasının optimal yollarını axtarmaq, artıq mövcud olan terminoloji sistemi təkmilləşdirmək, daha çox terminoloji sahəni əhatə edən universal dil faktlarını müəyyənləşdirmək, ayrı – ayrı terminoloji məktəblərin təcrübəsinə dərinləndirib ümumiləşdirmək dilçiliyin mühüm vəzifələrindəndir.

TƏLƏBƏ MÜSTƏQİLLİYƏ ALİŞDIRILMALIDIR

Həsən BALIYEV,
professor

İstər orta, istərsə də ali məktəbdə təlim prosesi əlaqə, münasibət və ziddiyyətdə olan iki tərəfdən, yəni öyrənən və öyrədəndən ibarətdir. Nə öyrədənsiz, nə də öyrənənsiz təlim prosesi yoxdur.

Bunlardan hansına üstünlük verilməlidir? Bu suala çox vaxt müxtəlif cavablar alınır. Bəziləri öyrənənə, bəziləri öyrədənə üstünlük verir. Bəziləri isə hər ikisinə subyekt kimi yanaşırlar. Əslində isə birinci yer mənimsəmədə öyrənənin, tədris prosesinin idarə olunmasında isə öyrədəndir. Təkcə bir şey aydındır ki, öyrədən tədris prosesini ən yüksək səviyyədə idarə etmək qabiliyyətinə malik olduqda, belə öyrənən öyrənmək istəmədikdə təlim müvəffəqiyyətindən söhbət gedə bilməz.

Bir sıra hallarda öyrədənlə öyrənən arasında ziddiyyətin əsas səbəbi öyrənənin öyrənmək istəməməsi olur. Hər hansı elmi məlumatı əldə etmək, ən zəruri anlayışları qavramaq, mənimsənilənləri tətbiq etmək, başqalarına çatdırmaq böyük zəhmət tələb edir. Müstəqil bilik əldə etmək arzusu ilə alovlanmayan tələbə və ya şagird üçün müəllim arzuolunmaz adama çevriləcəkdir. Belə şəraitdə öyrədənlə öyrənən arasında ziddiyyətlər də müşahidə edilir. Lakin öyrənən müstəqil öyrənməyə can atdıqda, öyrədən onun xilaskarına çevrildiyindən bütün ziddiyyətlər aradan qalxacaq, öyrənən öz xilaskarının dost əlindən bərk-bərk yapışmağa can atacaqdır. Müəllim öz işini ancaq bu istiqamətdə qurduqda təlim prosesini səmərəli idarə edə biləcək, sonralar isə ancaq istiqamət verməklə kifayətlənəcəkdir. Beləliklə, işini yüngülləşdirəcək, təlimdə isə maraqsızlıq, cansızlıq aradan qalxacaqdır.

Ümumiyyətlə, təlim prosesinin, o cümlədən Azərbaycan dili təlim prosesinin əsası dərstdir. Hər bir dərslin müddəti hazırda orta məktəbdə 45, ali məktəbdə 90 dəqiqədir. Müəllim dərslin hər dəqiqəsindən səmərəli istifadəyə nail olmaq üçün ilk növbədə, dərsləri düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdır.

Tanınmış pədaqoq M.Mehdizadə, haqlı olaraq yazmışdır: «dərslər pədaqoji prosesin «hüceyrəsi» deyil, onun özəyidir, onun həlledici hissəsidir. Onda pədaqogikanın «xeyli» hissəsi deyil, şagirdlərin təlim və tərbiyəsinin məzmunundan, yollarından, prinsip və metodlarından bəhs olunan əsas hissə cəmlənir («Dərslərin təkmilləşdirilməsi yolları haqqında», «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, 1979, № 9).

Hər bir tələbə, yəni gələcəyin müəllimi məhz ali məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası fənnindən mühazirələrə qulaq asdıqca, seminar və laborator məşğələlərdə fəallıq göstərdikcə özünü gələcək dərslərə hərtərəfli hazırlamalıdır. O, təlim prosesinə 3 suala hazır cavabla getməlidir: Azərbaycan dilindən şagirdlərə nə öyrədəcəyəm? Nə üçün öyrədəcəyəm? Necə öyrədəcəyəm?

Dilçiliyin bütün sahələri üzrə hərtərəfli biliyə yiyələnmiş tələbə nə sualına cavab verməkdə böyük çətinliklə qarşılaşmamalıdır. Belə tələbə nə üçün sualının da cavabını tez müəyyənləşdirə bilər. Dilçiliyin bütün sahələri üzrə hərtərəfli bilik və bacarıqlara yiyələnmiş tələbə öyrəndiyi anlayışların praktik əhəmiyyətini müəyyənləşdirməkdə də çətinlik qarşısında qalmayacaqdır.

Göstərilən üç sualın ən çətin cavablandırılması necə sualdır. Bu suala tələbə ancaq Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası kursunu tam başa çatdırdıqdan sonra əsaslandırılmış şəkildə cavab verə bilər. Biz tam kurs dedikdə, mühazirə, seminar, laborator məşğələ və pədaqoji təcrübəni nəzərdə tuturuq.

Mən bu yazımda ancaq Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası üzrə mühazirələrin səmərəli təşkilindən bəhs etməklə kifayətlənməli olacağam. Mənim fikrimcə, mühazirələr ən yaxşı şəraitdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasını öyrənmək üçün əsaslı başlanğıc sayıla bilər.

Qədim yunan filosofu arəstunun (aristotelin) aşağıdakı kəlamını təlim prosesində, məqamı gəldikcə, xatırladım. O, dönə-dönə təkrar edirdi ki, səadətə çatmaq üçün, ilk növbədə, məqsəd aydın olmalıdır, daha sonra isə bu məqsədə çatmaq üçün yol və vasitələr düzgün seçilməlidir.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası fənnini öyrədənin və öyrənənin də qarşısında bir ümumi məqsəd dayanır. Məktəbdə Azərbaycan dili tədris edən müəllim nə? Nə üçün? Və harada – necə? Suallarına elmi və praktik cəhətdən tam cavab verməyi bacarmalıdır. Buna müvafiq olaraq hər bir mühazirə mövzusunun qarşısında da konkret suallar dayanır.

Bunun üçün əvvəlcə materialları öyrətmək işi düzgün planlaşdırılmalıdır. Planlaşdırmada, heç şübhəsiz, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası proqramı və dərsləri mühazirəçiyə kömək edəcəkdir. Mühazirə üçün ayrılmış saatlar tədris planına və proqramına tam uyğun verilməlidir.

Hər bir mühazirənin qarşısında dayanmış məqsəd həm mühazirəçiyə, həm də tələbəyə aydın olmalıdır. Bugünkü dərslə (mühazirədə) tələbə nə öyrənəcəkdir? Bunun üçün təkcə mövzusunun elan edilməsi kifayət deyildir. Əlbəttə, mövzu elan edilməli və yazdırılmalıdır, lakin mövzunu elan etmək tələbənin tədqiqatçılıq istiqamətini müəyyənləşdirmək üçün kifayət deyildir.

Hər bir mühazirənin 10-15 dəqiqəsini istiqamətləndirici suallar üzrə işə həsr etmək faydalıdır. Bu istiqamətləndirici suallar tələbəni şüurlu olaraq mühazirə ilə bağlı konkret sualları öyrənməyə səfərbər etmək üçün bir növ uvertura rolunu, həm də yaxşı uvertura rolunu oynamalıdır.

Mənim tələbəm həm də bilir ki, mühazirə ilə əlaqədar irəli sürülən istiqamətləndirici suallar gələcəkdə onun imtahan sualları olacaqdır. Bu gün həmin sualların cavabını müəllimlə birlikdə müəyyənləşdirdikdən sonra həmin mövzu ilə bağlı materialları asudə vaxtında nəzərdən keçirməklə, imtahan suallarının faizinin cavabını öyrənmiş olacaqdır.

Mövcud əsasnamədə istiqamətləndirici suallara cavab verən, daha doğrusu, yaradıcılıqla cavab verən tələbəyə bu cavablarına görə bal yazmaq mümkün olmadığından mən belə fəal tələbələrin fəaliyyətini gələcəkdə qiymətləndirirəm.

Yeni proqrama müvafiq dərslər hazırlayarkən istiqamətləndirici sualları da həmin dərslərə daxil edəcəyəm. Əlbəttə, digər mühazirəçilər həmin sualları daha münasibi ilə əvəz edə bilərlər, lakin bu işin zəruri olduğunu hamı anlamalıdır.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasına həsr edilmiş bəzi mühazirələrdəki istiqamətləndirici sualları nümayiş etdirməklə fikrimi çatdırmağa çalışacağam.

I mühazirə – «Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmi» üçün istiqamətləndirici suallar:

Hansı elmləri tanıyırsınız? Elmin əsas əlamətlərini bilirsinizmi? Hər bir elmin, özünəməxsusluğunu necə izah edərsiniz? Daimi inkişaf edən elmin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqları olduğu məlumdur və yəqin ki, bu inkişaf tədqiqat vasitəsilə həyata keçirilir. Bəs onda Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmi hansı tədqiqat metodları ilə inkişaf edə bilər? Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin yaranması və inkişaf yolu barədə nə bilirsiniz?

Mühakiməli tələbələr bu sualların əksəriyyətinə, müxtəlif səviyyələrdə olsa da, cavab verirlər. Suallardan bəziləri belə tələbələr üçün də çətin olur. Əslində bu da əhəmiyyətlidir. Çünki mən istiqamətləndirici suallar üzrə işi başa vuran kimi mühazirədə əhatə ediləcək məsələləri diktə edib yazdırıram.

Həmin məsələlər bunlardır:

1. Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin predmeti, tədqiqat obyektidir.
2. Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin qarşısında duran konkret vəzifələr.
3. Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin inkişaf qanunauyğunluqları.
4. Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin qohum elmlərlə əlaqədə inkişaf etməsi.
5. Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin tədqiqat metodları.
6. Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin keçdiyi inkişaf yolu.

Deməli, tələbə cavab tapa bilmədiyi istiqamətləndirici sualların müəllim tərəfindən şərhinə xüsusi diqqət yetirəcək, nəticə çıxaracaqdır.

Azərbaycan dili müəllimi fənnin konkret və didaktik vəzifələrini, əsasən, orfoqrafiya təlimi və nitq inkişafı üzrə işlər zamanı həyata keçirir.

Ona görə də həmin mövzulara aid mühazirələrin istiqamətləndirici sualları üzrə işləri qeyd etməyi məqsədəuyğun hesab edirəm.

«Orfoqrafiya təlimi» mövzusu üçün 2 qoşa saat vaxt nəzərdə tutulmuşdur.

İstiqamətləndirici suallar, habelə hər iki mühazirədə cavab veriləcək konkret suallar birinci mühazirədə çatdırılır.

Mühazirənin başlanğıcında tələbələrə aşağıdakı istiqamətləndirici suallar üzrə işə cəlb edirəm:

- Orfoqrafiya dedikdə nə başa düşürsünüz?;
- Bəs orfoqrafiya təlimi dedikdə nəzərinizə nə gəlir?;
- Orfoqrafiya lüğəti nə üçün lazımdır?;
- Orfoqrafiyanın və orfoqrafiya təliminin tarixindən nə bilirsiniz?;
- Orfoqrafiyanın təbii prinsipləri hansılardır?;
- Müəllim nə üçün bu prinsipləri bilməlidir?;
- Orfoqrafiya təliminin başlıca prinsipləri hansılardır?;
- Şagird olduğunuz dövrdə istifadə etdiyiniz hansı yazı növlərini xatırlayırsınız?;
- Müəllim yazı işlərini yoxlayıb qiymətləndirərkən nəyə istinad etməlidir?;

Bundan sonra hər iki mühazirədə əhatə ediləcək məsələləri yazdırıram. Tələbələr mühazirə prosesində sərbəst olaraq qeydlər edirlər. Mühazirədə əhatə edilən məsələlər isə aşağıdakılardır:

1. Orfoqrafiya üzrə məktəb kursunun məzmunu və təlim vəzifələri.
2. Orfoqrafik səhvləri doğuran başlıca amillər.
3. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının tərtibi prinsipləri.
4. Orfoqrafiya təliminin əsas metodik prinsipləri.
5. Orfoqrafiya təlimində istifadə edilən iş növləri.
6. İmla yazılardakı səhvlərin təshihə və bu səhvlər üzərində işin təşkili metodikası.

7. Yoxlama yazılardakı səhvlər üzərində iş.
8. İzahlı, xəbərdarlıqlı və kommentarili imla.
9. Yoxlama imla və onun aparılması üsulu.
10. Lüğət üzrə imla. bunun əhəmiyyəti və aparılması.
11. Seçmə imla və əzbər yazı. bunların aparılması qaydaları.
12. Sərbəst və yaradıcı imla. bunların aparılması qaydaları.

İstiqamətləndirici suallardan aşağıdakılara əksər tələbələr asanlıqla cavab verirlər, çünki bunların çoxu dil fənlərinin tədrisində öyrənilmişdir:

Orfoqrafiya nədir? orfoqrafiya lüğəti nə üçündür? orfoqrafiyanın və orfoqrafiya lüğətlərimizin tarixindən nə bilirsiniz? orfoqrafiyanın tərtib prinsipləri hansılardır? şagird olduğunuz dövrdə istifadə etdiyiniz hansı yazı növlərini xatırlayırsınız?

Lakin aşağıdakı sualların cavabı onlardan yaradıcılıq tələb edir: orfoqrafiya təlimi dedikdə nə başa düşürsünüz? müəllim nə üçün orfoqrafiyanın tərtibi prinsiplərini bilməlidir? orfoqrafiya təliminin

başlıca prinsipləri hansılardır? müəllim yazı işlərini yoxlayıb qiymətləndirərkən nəyə istinad etməlidir?

Bir sıra hallarda tələbələr müəllimin yardımçı suallarına əsaslanmaqla bu suallara da müxtəlif səviyyələrdə cavab verməyi bacarırlar. bəzi çətinliklər isə onları mühazirəyə daha diqqətlə yanaşmağa səfərbər edir.

Başqa bir mövzu – «Azərbaycan dili dərslərində nitq inkişafı üzrə görüləcək işlərin məzmunu və təşkili metodikas» üçün mövcud proqram 3 qoşa saat ayırmağa imkan verir.

İstiqamətləndirici suallar üzrə iş yenə də birinci mühazirədə başa çatdırıldıqdan sonra 3 mühazirədə əhatə ediləcək məsələləri də burada diqqətə edib yazdırmalı oluram.

İstiqamətləndirici sualların əsasında tələbələrin iştirakı ilə əvvəlcə ilk növbədə nitq inkişafı üzrə aparılacaq işin məzmunu müəyyənləşdirilir.

İlkin suallar aşağıdakılardan ibarətdir:

Hər hansı bir dildə fikri ifadə etmək üçün insana ilk növbədə nə lazımdır?

Bildiyimiz sözləri öz mənalarına çatdırmaq və deyilən sözləri başa düşmək üçün ikinci tələb nədən ibarətdir.

Hər hansı dildə 2000-3000 sözün mənasını anlamaq və onları düzgün tələffüz etmək ünsiyyət üçün kifayətdirmi? daha nə lazımdır?

Cümlə qurmaq qaydalarını, əsasən, harada öyrənirik? hər hansı bir dildə tək-tək cümlələri düzgün qurmaq bacarığına yiyələnməklə kifayətlənmək olarmı? bəs rabitəli nitqin inkişafına hansı işlər daha çox kömək edə bilər?

Təkcə qrammatik qaydaları bilmək təkmil nitq üçün kifayətdirmi?

Üslubiyyət və nitq üslubiyyəti dedikdə, nəyi başa düşürsünüz?

Bütün bu sualları cavablandıran tələbələrin özləri nitq inkişafı üzrə aparılan işlərin aşağıdakı istiqamətlərini müəyyənləşdirirlər.

1. lüğət üzrə işlər.
2. ədəbi tələffüz və ifadəli oxu bacarıqlarının inkişafı üzrə işlər.
3. cümlə qurmaq vərdişləri üzrə işlər.
4. rabitəli nitq vərdişlərinin inkişafı üzrə işlər.
5. üslubiyyət və nitq üslubları üzrə işlər.

Deməli, ilk mühazirədə tələbələr nitq inkişafı üzrə hansı istiqamətlər üzrə iş aparmağın zəruriliyini müstəqil olaraq müəyyənləşdirdikdən sonra ayrı-ayrı istiqamətlərdə aparılan işlərin məzmun və formalarını, yerini müəyyənləşdirmək işi tamamlayır.

Yuxarıdakı istiqamətləndirici suallar getdikcə genişləndirilir, tələbələrin fəallığı təmin olunur. suallar verildikdən onların əvvəlki biliklərinin bazası əsas götürülür.

Nitq inkişafına həsr edilmiş üç mühazirədə aşağıdakı məsələlər əhatə edilir.

1. Azərbaycan dili dərslərində nitq inkişafı üzrə görüləcək işlərin əsas istiqamətləri.

2. Azərbaycan dili dərslərində lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üzrə aparılan işlər.

3. Lüğət ehtiyatını zənginləşdirən mənbələr.

4. Düzgün ədəbi tələffüz və ifadəli oxu vərdişlərinin inkişafı üzrə aparılan işlər.

5. Cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafı üzrə aparılan işlər.

6. Rabitəli nitq vərdişlərinin inkişafında ifadə və inşaların rolu.

7. İfadəli yazıların növləri. Qrammatik ifadələrin aparılması metodikas.

8. Qrammatik inşaların formaları və onlara hazırlıq işlərinin aparılması.

9. Yaradıcı yazılardakı səhvlərin hesabına alınması, təshih və qruplaşdırılması.

10. Yaradıcı yazılardakı nitq səhvləri və bunlara qarşı mübarizə.

11. Azərbaycan dili dərslərində üslubiyyət üzrə görüləcək işlərin məzmunu.

12. Nitqə verilən başlıca üslubi tələblər.

13. Nitq üslubları ilə bağlı görüləcək işlərin məzmunu.

14. Dilin leksik üslubi imkanları üzrə görülən işlər.

15. Dilin qrammatik üslubi imkanları üzrə işin məzmunu və metodları.

Bölmənin tədrisinə həsr edilmiş mühazirələrdə tələbələr daha fəal olurlar. bunun səbəbi isə tələbələrə hələ bir həftə əvvəl hansı bölmə üzrə biliklərini yada salmaq, sistemləşdirməklə bağlı xəbərdarlığımızdır.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikas təlimi zamanı ayrı-ayrı anlayışların mənimsənilməsindəki çətinliklər üzə çıxarılmalı, bu çətinliklərin aradan qaldırılması yolları müəyyənləşdirilməli, ayrı-ayrı məsələlərin müxtəlif nitq normalarının formalaşdırılması və inkişafındakı rolu üzə çıxarılmalıdır. bunları üzə çıxarmaq üçün isə müəllimin istiqamətləndirici işi kifayət edir.

Çətinliklərin aradan qaldırılmasına daha çox kömək edə bilən müqayisələrdən, alqoritm və linqvistik eksperimentlərdən səmərəli istifadənin əhəmiyyəti praktik olaraq çatdırılır.

DANIŞIQ SƏSLƏRİNİN DÜZGÜN TƏLƏFFÜZÜNÜN İFADƏLİ OXUDA VƏ İFADƏLİ DANIŞIQDA ƏHƏMİYYƏTİ

Bilal MURADOV,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent
Sevinc RƏSULOVA,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dissertantı

Sözlərin, cümlələrin konkret məqamlara uyğun ifadəsinə nail olmaq üçün birinci növbədə danışiq səslerinin yazılış və deyiliş xüsusiyyətlərinə bələd olmaq lazımdır. Bəziləri nitq fəaliyyəti prosesində bunu nəzərə almır, çox zaman səslərin yalnız yazılış qaydalarının əsiri olurlar. Unudurlar ki, yazılı və şifahi nitqin hər birinin özünəməxsusluğu və möhkəm qaydaları var. Belələri səsləri yazıda olduğu kimi, yəni, normativ qaydada tələffüz edirlər. Halbuki səslərin yazılış forması ilə deyiliş qaydası bir-birindən fərqlənir.

Yazı qaydaları o qədər çətinlik törətmir. Məktəb illərində danışiq səslerinin yazılış qaydası öyrədilir. Məsələn, hamı “gedəcək” sözünün hansı hərflərdən yarandığını mənimsəyir və bu sözü eyni formada yazır. Halbuki, dialektlərdə və məndəki konkret məqamlarda bu sözün səsləri fərqli variantlarda tələffüz olunur. Məsələn, Naxçıvan bölgəsindən olanlar buradakı **g** səsini **d z**, yaxud **e** şəklində (*gzedəcək, cedəcək*), **k** səsini **y**, yaxud **h** səsi ilə qarışıq (*gzedəcək, cedəcəh*) deyirlər. Qazax bölgəsindən olanlar **c** səsini **j** şəklində və **k** səsini **h** şəklində (*gedəcəh*) deyirlər. Zaqatala – Qax bölgəsindən olanlar **e** səsini **i**, **ə** səsini **a**, **k** səsini **x** şəklində (*gidacax*) tələffüz edirlər. Bakı bölgəsindən olanlar buradakı **e** səsini **i** şəklində tələffüz edirlər (*gidəcək*) və **s**.

Məndə, danışiqda da konkret məqamdan asılı olaraq “gedəcək” sözündəki səslər müxtəlif variantlarda tələffüz edilir. Əgər bu söz cavab almaq, yəni sual məqsədilə işlənsə bu zaman sözdəki ikinci **ə** səsi uzun və ucadan, normativdən təxminən iki dəfə artıq uca tonla tələffüz olunur: **gedəcək?** Əgər kiminsə getməsindən təəssüflənmək məqsədilə işlənsə buradakı saitlər, o cümlədən, hər iki **ə** səsi alçaq tonla, habelə ikinci **ə** səsi qısa tələffüz edilir: **gedəcəək?** Əgər kiminsə getməsindən sevinmək məqsədilə işlənsə bu zaman bütün səslər aydın və tam şəkildə deyilir: **gedəcək.** Təəccüb hissini ifadə edən zaman isə ikinci **ə** səsi daha uzun, normativdən təxminən üç dəfə artıq tələffüz olunur: **gedəcəəək?**

Səslərin dialekt tələffüzü, ümumiyyətlə məqbul sayılır. Müstəsna hallarda bədii üslubda istifadə olunur. Səslərin konkret nitq məqamına uyğun olaraq fərqli tələffüzü isə məqbuldur və nitqin məzmununu zənginləşdirir. Səslərin deyiliş xüsusiyyətlərinə yaxşı bələd olmaq, onlardan mətnin oxusundan və danışiqdan məqama uyğun düzgün istifadə etmək nitqə gözəlləşdirir və bundan həm ifaçı, həm də dinləyən zövq alır.

Səslərin müxtəlif çalarlarla, fərqli tələffüzü heç də onların normativ əsasını inkar etmir. Səsləri müxtəlif variantlarda demək üçün hər şeydən əvvəl ədəbi tələffüz qaydalarını bilmək və lazım gəldikdə buna əməl etmək lazımdır. Hər bir səsə ayrı-ayrılıqda tələffüz qaydası vardır və bir çox hallarda oxuda, danışiqda buna əməl olunur. Yəni səs müəyyən qaydalar əsasında aydın və düzgün tələffüz edilir. Səslərin aydın və düzgün tələffüzü **diksiya** adlanır. Hər bir səsə diksiyası, yəni ədəbi tələffüz qaydası – onun məxrəci, həcmi və s. dilçiliyin fonetika bölməsində müəyyən edilmişdir. Yaxşı oxumağa və danışmağa yiyələnmək istəyənlər səslərin ədəbi tələffüz qaydalarını mənimsəməlidirlər.

Səslərin mətn daxilində konkret məqama uyğun tələffüzü həm oxuda, həm danışiqda çox mühüm rol oynayır. Belə tələffüz qaydaları mətnin məzmununu, danışığı zənginləşdirir, ona emosional çalar verir. Bir sözlə, oxunun, danışığın gözəlliyi, səlisliyi birinci növbədə səslərin konkret məqama uyğun olaraq necə tələffüz edilməsindən asılıdır.

Mətnin oxunmasında və danışiqda bir sıra qüsurlar müşahidə edilir ki, bu da səlisliyi, gözəlliyi pozur. Bu nöqsanlar bəzən fiziki qüsurlarla, yaxud nitq üzvlərinin düzgün işlədilməməsi ilə əlaqədar özünü göstərir.

Bəziləri uşaqlıqdan bir sıra səsləri düzgün demir. Məsələn: **r** səsini **l** kimi, **g** səsini **c** kimi tələffüz edirlər. Yaxud, danışiq üzvlərini normal işlədə bilmədiklərinə görə **s** səsini düzgün tələffüz etmirlər. **S** səsini tələffüz edərkən dili öndən aşağı endirmək, arxadan qaldırmaq əvəzinə dilin ortasını yuxarı qaldırır, onun ucunu isə önə gətirərək dişlərə toxundururlar. Dialekt tələffüzü ilə də qüsurlar müşahidə edilir.

Bədii əsərlərdə eynicinsli səslərin, habelə müxtəlifcinsli səslərin müəyyən qaydada cərgələnməsi ahəngdarlıq, musiqilik yaradır və çox zaman sözün məzmununa uyğun olur, onu gücləndirir. Müşahidələr göstərir ki, bədii yaradan vasitə kimi ən çox samit səslərin düzümündən istifadə edilir. Məsələn, «Obamızın şimal tərəfi qərbdən şərqə doğru uzanmış çılpaq qayalıq, daha sonra qalın meşəlik idi». (Abdulla Şaiq. «Köç» hekayəsi). Burada səslərin düzümünün bir neçə formasını görə bilərik. Əvvəla, burada **q(x)** səslərinin ahəngi vardır: **qərb, şərq, çılpaq, qayalıq, qalın**. Göründüyü kimi, bir cümlədə dörd **q** səsi işlənmişdir. Bundan başqa, **q** səsi ilə həmahəng olan **ğ, k** səsləri də işlənmişdir ki, bu da müvafiq ahəngin güclənməsinə xidmət edir. Səslərin düzümü, əsasən, ahəngcə bir-birinə uyğun sözlərin işlənməsi nəticəsində yaranmışdır: **çılpaq, qayalıq, meşəlik...**

Şeirlərdə səslərin düzümü və onların yaratdığı ahəng böyük rol oynadığına görə ifadəli oxuda bu xüsusiyyət diqqət mərkəzində olmalıdır.

Bəzi şeirlərdə səslərin müəyyən qayda ilə düzümü təkcə misranın sonunda deyil, bütün şeir boyu özünü göstərir. Məsələn, Aşıq Ələsgərin “Düşdü” şeirinin birinci misrasında – «Çərşənbə günündə çeşmə başında» olan **c, ş** səslərinin cərgələnməsi müəyyən ahəng yaradır, eyni zamanda, həmin ahəng çeşmə suyunun səsinə bənzəyir, beləliklə, həmin səslərin düzümü ilə əlaqədar yaranan ahəng məzmunu dolğunlaşdırır və emosiya doğurur. Ümumiyyətlə, bir çox şairlərin şeirlərinin əsasını, onların gözəlliyini

Səslərin müəyyən qaydada düzülmü nəticəsində yaranan ahəng və məzmun keyfiyyətlərini təşkil edir. Belə şeirlərə M.Füzulinin «Məni candan usandırdı», A.Səhhətin «Vətənimdir» şeirlərini nümunə göstərmək olar. M.Füzulinin şeirinin birinci beytində 19 səs 79 dəfə işlənmişdir. Bunlardan 6 səs (m, ə, n, a, d, c) 51 dəfə, 13 səs (i, c, u, s, r, f, y, z, l, k, ş, ğ, h) isə cəmi 28 dəfə işlənmişdir və bu beytin ahənginin əsasını da həmin çox işlənən 6 səs təşkil edir. Bundan başqa, həmin beytdə müəyyən səs birlikləri də var ki, onlar ahəngi və ritmi gücləndirir. Məsələn, burada 9 **an** – **ən**, 4 **and** – **ind**, 4 **dan** – **dən** – **din** birləşmələri işlənmişdir. Yaxud Füzulinin –

«Nalədəndir ney kimi avazeyi – eşqim bülənd,
«Nalədəndir ney kimi avazeyi – eşqim bülənd».

Nalə tərkini qılmazam ney tək kəsilsəm bənd-bənd».
Beytində **na**, **ne**, **ən** samit – sait düzümləri ney səsinə xatırladır və sanki şeirin dərdli sözləri ney səsi ilə müşayiət olunur. Mətnədə səslər normal və qonşu səslərlə yanaşma, qovuşma, birləşmə, habelə əvəzlənmə və s. nəticəsində müxtəlif çalarlarda, variantlarda tələffüz olunur. Şifahi nitqdə səslərin tələffüz formalarını, variantlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Səslər normativ tələffüz olunur; 2. Səslər normal tələffüz olunur; 3. Səslər uzanır; 4. Səslər qısalır; 5. Səslər çalarlı, başqa səsə qovuşuq tələffüz olunur; 6. Səs başqa səsə əvəz olunur; 7. Səs artırılır; 8. Səs düşür.

Səsin normativ tələffüzü dedikdə, onun fonetikada müəyyən edilmiş əmələgəlmə və səslənmə xüsusiyyətlərinə uyğun tələffüzü nəzərdə tutulur. Normativ tələffüzə, əsasən, səsin ayrılıqda tələffüzü zamanı əməl edilir. Sözlərin daxilində tələffüz olunanda isə buna həmişə əməl olunmur. Məsələn, **i** saitinin ayrılıqda tələffüzü zamanı alt çənə gərginlik tələb etmədən aşağı düşür, dilin ucu alt dişlərin səthinə azacıq toxunur, dodaqlar yanlara doğru dartılır və yarım gülümsəmə vəziyyətini alır, dil bütövlükdə yuxarı qalxır, lakin damağa toxunmur, yaranmış ciğirdən zəif səs axını süzülərək dişlərin arasından xaricə çıxır. (Bax: Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. (Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, Bakı, 1972, səh. 48). Sözlərin deyilişində bir çox hallarda **i** səsi bu xüsusiyyətləri əks etdirir. Məsələn, «ilan» sözü adi qaydada deyildikdə **i** səsi, əsasən, yuxarıda göstərilən qaydada tələffüz edilir və səslənməsi də normativ olur. **i** səsi, habelə digər səslər, nitq prosesində, yəni mətn oxunanda və ya danışmada işləndikdə isə müxtəlif məqamlardan asılı olaraq fərqli şəkildə tələffüz olunur. Belə tələffüz formalarını iki qrupa ayırmaq olar: normal tələffüz; normal tələffüzün pozulması.

Səsin normal tələffüzü əsasən, sözlərin adı qaydada deyilişinə aid olur. Yəni sözlər yalnız **kommunativ**, əşyavi – məntiqi mənada, yəni sadəcə olaraq ünsiyyət vəzifəsini yerinə yetirdikdə onlardakı səslər müxtəlif cür tələffüz edilir. Məsələn, **i** səsi bəzən adi halda (iki), bəzən uzun (izah), bəzən qısa (kitab) tələffüz olunur. **i** səsinə, eləcə də digər səslərin nitq prosesində ayrı-ayrı sözlərdə bu cür tələffüzü normal hadisədir, sözlərin mənasından, məzmunundan irəli gəlir. Bu zaman səsin çalarlı tələffüzü sözlərin mənasını dəyişdirmir, onda emosionallıq yaranır.

Səslərin belə normal tələffüz variantları müxtəlif ola bilər. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə **a** səsinin altı cür tələffüz formasını göstərir: **Adi** – **daş**.

Uzun – qanun. Qısa – çağırıcı. Vurğulu – sirdaş. Vurğusuz – çadır. Diftonglu – qaroul. (Bax: Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. (Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya) Bakı, 1972, səh. 192-194).

Ağamusa Axundov isə həmin səsin, yəni, **a** səsinin səkkiz cür tələffüz formasını göstərir: Vurğulu – lakin, sanki. Şəkilçi artırılarkən məcburi çalarlı – dünyanın, səfalı. Öndə tələffüz – qayçı, ayaq. Qısa – alov, alağ. **i** səsi ilə qovuşur – başlayır, anaya. Xirtəkdə – at, al. Qapalılaşma – yay, yağ.

Normativ – sadə, qəza. (Bax: A.Axundov. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973, səh. 127-129).

Səslərin normal tələffüzü diksiya ilə bağlıdır. Yəni sözdəki mövqeyindən asılı olaraq səslər müxtəlif çalarlarda düzgün və aydın tələffüz edilməlidir. Bu cür tələffüz sözlərin düzgün, aydın, səlis deyilişini təmin edir.

Normal tələffüz zamanı səs yaranma və səslənmə qaydalarına uyğun deyilir. Məsələn, «Sınıfdə heç kəs qalmamışdır». Buradakı «heç» sözü istisna olmaqla digər sözlərdəki səslər normal tələffüz olunur.

Bir sıra hallarda səsin normal tələffüzü qəsdən pozulur. Bu o zaman olur ki, mətni oxuyan, yaxud danışan hər hansı sözü deyərkən həm də onun məzmununa münasibətini, hiss və həyəcanını ifadə edir. Belə tələffüz zamanı sözün məzmununda dəyişiklik baş verir, hətta bəzən əks məzmun ifadə olunur. Səsin tələffüz norması dəyişdirildikdə onun məzmunu dolğunlaşır. Səsdə əsas tondan başqa əlavə tonlar olur ki, bunlara **oberton deyilir**. Sözlərə, səslərə oberton keyfiyyəti onların deyilişindəki normaların qəsdən pozulması (uzanması, qısalması, digər səsə qovuşuq tələffüzü və s.) nəticəsində verilir.

Nitqdə səsin normadan artıq uzadılması yeni keyfiyyət yaradır: söz diqqət mərkəzinə çəkilir, avaz, ahəng, ritm yaranır. Məsələn:

Quşlar, quşlar, a quşlar!
Qaranquşlar, a quşlar!
Cəh-cəh vurun burada,
Gah yerdə, gah yuvada...
Quşlar uçdu, əkildi,
Vay, səsləri kəsildi.

Birinci mısradə işlənən «quşlar» sözlərinin birinci və ikincisində **ə** səsi, üçüncüsündə isə **u** və **a** səsləri uzanır. «Qaranquşlar» sözlündə ikinci və üçüncü **a** səsləri normadan uzun tələffüz olunur, üçüncü mısradə «burada» sözlünün və dördüncü mısradə «yuvada» sözlünün axırıncı iki hecasındakı **a** səsləri uzun deyilir. Diqqət yetirilsə, həmin mısırlarda uzanan səslərin yeri sabitdir. Yəni, birinci və ikinci mısırlarda ikinci, dördüncü, altıncı və yeddinci hecalardakı saitlər uzanır, üçüncü və dördüncü mısırlarda isə altıncı və yeddinci hecalardakı saitlər uzun tələffüz edilir. Beləliklə, ritm yaranır. İlk dörd mısradə uşağ quşlara sadəcə olaraq müraciət edir, onlara münasibətini bildirmir. Sonuncu iki mısradə isə quşların gəlməsindən sonra yaranan təəssübü hissə ifadə edilir. Ona görə də burada uzanan səslər, yəni «uçdu» sözlündə ikinci **u** səsi, «əkildi» sözlündə birinci **i** səsi, «vay» sözlündə **a** səsi, «kəsildi» sözlündə birinci **i** səsi daha çox uzadılaraq tələffüz olunur. Deməli, səslərin

uzanması avaz, ritm yaratmaqla bərabər münasibət də bildirir, müəyyən hiss, həyəcan da ifadə edə bilir. Nitqdə səslərin normativdən qısa tələffüzü səlislik yaradır, ağır tələffüz edilən səsləri «rəndələyir» və asanlaşdırır. Beləliklə, oxuyana da, dinləyənə də xoş gəlir. Məsələn «Qırat ayaqlarını yerə döyüb kişnəməyə başladı» cümləsində «Qırat» sözündəki **ı** səsi, «kişnəməyə» sözündəki **ı** səsi normadan qısa tələffüz edilir.

Yaxud:

Çox keçmişəm bu dağlardan, Durnagözlü bulaqlardan.

Burada birinci misradakı «dağlardan» sözündə **a** səsi üç dəfə işlənir. Birinci **a** səsi, əsasən, normativ, ikinci **a** səsi bir qədər qısa, üçüncü **a** səsi isə uzun, avazlanaraq tələffüz olunur.

İfadəli oxuya səlislik, gözəllik verən vasitələrdən biri də səsin başqa səslə qovuşuq tələffüzüdür. Bu hal həm saitlərə, həm də samitlərə aiddir. Daha çox samitlərin tələffüzündə müşahidə olunur. Məsələn, **q** səsi çox zaman digər səslərlə qovuşuq tələffüz edilir. Bu səsin **x**, **k**, **ğ**, **y** səsləri ilə qovuşuq tələffüzünü müşahidə etmək olar. «Uzaqdan gözəl bir musiqi səsi gəlirdi» cümləsində «uzaqdan» sözündəki **q** səsi **x** səsi ilə qovuşuq tələffüz olunur. Bəzən **q** səsi karlaşmış halda, yəni «komanda» sözündəki **k** kimi tələffüz edilir. «O, öz fikrini bir daha təsdiqlədi». Burada «təsdiqlədi» sözündəki **q** səsi karlaşır. Bir sıra hallarda ifadəli oxu zamanı səslər düşür, tələffüz edilmir. Məsələn, «Ay müəllim, bizə deyərsinizmi Muradı niyə daha çox istəyirsiniz? Axı elə o da bizim kimi uşaqdır, o da bizim kimi oxuyur. Bəs sizin ona, belə məhəbbətinizin sirri nədədir?» Bu cümlələrdə «müəllim» sözü «məllim» kimi, «deyərsinizmi» sözü «deyərsizmi» kimi oxunur və beləliklə, iki səs – **n**, **i** səsləri tələffüz edilmir. «İstəyirsiniz» sözü də bu qayda ilə deyilir. Bunlardan əlavə, «uşaqdır», «nədədir» sözlərindəki sonuncu **r** səsi tələffüz olunmur. Həmin sözlər «uşaqdı», «nədədi» şəklində deyilir.

Səslərin fərqli tələffüzü dilin qanunlarına – assimilyasiya, dessimilyasiya, səs artımı, səs düşümü, saitlərin ahəngi, samitlərin ahəngi, cingiltüləşmə, karlaşma və s. əsaslanır və ədəbi-bədii dilin müəyyən qaydalarına söykənir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, nitqdə səsin hər cür düzümü və dəyişməsi məqbul sayılır. Hər cür tələffüz deyilişi gözəlləşdirə bilməz, hətta onu korlayar, ağırlıq yaradır. Məsələn, «ənənələr» sözündə bir-birinə uyğun olan səslər cərgələnir, yəni, səslərin yarısı «musiqili tona malik» samit səslərdir. Buna baxmayaraq, həmin səslərin burada sıralanması ahəng, musiqilik yaratmur, əksinə, tələffüzü ağırlaşdırır.

Mətni ifadəli oxumaq, xüsusilə, səsləri müvafiq qaydada tələffüz etmək asan deyil. Əvvəlcədən düşünmək, hazırlıq işləri aparmaq vacib olur. Hazırlıq zamanı müəyyən şərti işarələrdən istifadə etmək lazımdır. Yəni, əvvəlcə sözlərdəki səslərin necə tələffüz olunması işarələrlə göstərilməli, bundan sonra onları lazımı qaydada tələffüz etmək üçün iş aparılmalıdır. Səsin hər bir tələffüz qaydasının şərti işarəsi olmalıdır. Səslərin normativ tələffüzünü işarələməyə ehtiyac yoxdur. Səslərin fərqli tələffüzünü isə işarələmək vacibdir.

ƏDƏBİ-BƏDİİ İNKİŞAFDA MUZEYLƏRİN ROLU

Şamxəlil MƏMMƏDOV,
pedaqoji elmlər namizədi,
Mələhət HƏSƏNOVA,
respublikanın əməkdar müəllimi

İntellekt, qloballaşma və təhsil əsri kimi səciyyələndirilən XXI əsrdə yaşayacaq hər bir insan kompyuter savadına, siyasi, ekoloji, nitq, fiziki, estetik mədəniyyətə yiyələnmə səviyyəsi ilə dünya standartlarına müvafiq olmalıdır. Bunlarla yanaşı, hər bir dünya vətəndaşı milli və dünyəvi maddi və mənəvi dəyərlər kontekstində bədii mədəniyyətə bələdliyi ilə zamanın fəvqündə durmalıdır. Bədii mədəniyyət hər bir xalqın maddi və mənəvi sərvətlərinin məcmusunu təşkil edir. Xalqın etnopsixologiyası və etnofəlsəfəsi, bədii-estetik zövqü haqqında özündə tarixi-obrazlı informasiya saxlayıb çatdıran bədii mədəniyyətə dair bilik və bacarıqların qazanılıb formalaşması fəsiləsiz öyrənmə prosesinin nəticəsidir. Bu prosesin əsası ailədə qoyulur, məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsində dövlət sənədi olan proqram əsasında məqsədyönlü şəkildə aparılır, ümumtəhsil məktəblərində nəğmə, musiqi, ədəbiyyat, Azərbaycan dili, Azərbaycan tarixi fənləri vasitəsilə genişləndirilib dərinləşdirilir; orta təhsildən sonrakı dövrlərdə ədəbi-mədəni mühitdəki amil və vasitələrlə, cəmiyyət həyatında geniş yer tutan çoxsaylı telekanal və radio verilişlərin, qəzet və jurnallarda verilən materialların təsiri ilə davam və inkişaf etdirilir.

Bədii mədəniyyətin formalaşdırılması ədəbi və bədii inkişaf kimi 2 üzvi tərkibin reallaşdırılması ilə həyata keçirilir. Ədəbi-nəzəri inkişafa sənət, onun növləri, bir-birilə əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri barədə məlumatları öyrənməklə bilik və bacarıqlara yiyələnmə, bu nəzəri bilikləri həyatda tətbiq etmə kimi tərəflər daxildir.

Bədii inkişaf musiqi, təsviri və tətbiqi incəsənət, söz sənəti, kino, opera, balet və s. incəsənət sahələri üzrə nümunələr barədə praktik məlumatlara yiyələnmə, zəngin bədii materiallar fonduna malik olma yolu ilə təmin olunur.

Beləliklə, elmi təfəkkür və bədii təxəyyül proseslərinin nəticələri olan ədəbi-bədii inkişaf bədii, eyni zamanda əlaqəli şəkildə estetik, nitq mədəniyyətlərinin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Milli-bəşəri əhəmiyyəti olan bədii mədəniyyətin formalaşmasında ümumi orta təhsil mərhələsi, bu mərhələdə təlim prosesi kimi reallaşdırılan *ədəbiyyat tədrisi ən sabit, fəsiləsiz və səmərəli vasitədir*. Məsələ burasındadır ki, ədəbiyyat tədrisini təkcə sinif-dərs prosesi ilə məhdudlaşdırmaqla geniş məzmunlu bədii mədəniyyətin inkişafına nail olmaq mümkün deyil. Dünya təcrübəsi və respublika məktəblərində

toplanmış müəllim axtarırlarının nəticələri təsdiq edir: «ədəbi-bədii inkişafda, bədii mədəniyyətin formalaşdırılmasında ədəbiyyat tədrisində müvafiq təmayüllü muzeylərdən istifadə əvəzsiz bir formadır.

«Muzey» sözü yunanca «muza» sözündən törəmişdir. Qədim yunan mifologiyasında elm və incəsənət ilahə-hamilərinin hər biri belə adlandırılmışdır. Uraniya-astronomiya, Kalliona – epos və gözəl nitq, Klio-tarix. Melpomena – faciə, Polihimniya-lirika, Taliya-komediya, Erato-poeziya. Tersixora-rəqqaslar, Evtterpa-musiqi hamiləri adlandırılmışdır. Muzey bu 9 ilham pərisinin – hamisinin toplaşdığı məbəd hesab olunurdu. Doğrudan da, müasir ekspozisiyaların qurulduğu orada toplanan eksponatların müxtəlif məzmunlu və rəngarəngliyi baxımından çoxsahəlidir. Muzey tarixi, mədəni, ədəbi, estetik, sosial-ictimai, etnoqrafik dəyərli əşya və avadanlıqların müəyyən sistemlə yerləşdirildiyi, qorunub saxlandığı, əyani öyrənmə və təbliğ olunduğu müəssisədir. «...muzeylər milli şüurun, mədəniyyət və maarifin inkişafına kömək edir».

Sosial-mədəni təyinatlı elmi-tədqiqat və elmi-maarif işləri olan muzeylərin tipləri bunlardır: elmi-maarif, elmi-tədqiqat və tədris.

Muzeylər profilinə görə tarixi, texniki, təbiət, incəsənət, ədəbiyyat təmayüllü olur. Bunlar öz növbəsində memorial, kompleks və diyarşünaslıq növlərinə bölünür.

Muzeylərdə toplanmış eksponatlar müxtəlif səpgili və formalıdır. Burada məişət əşyaları, yaşayış evləri və coğrafi məkanların şəkilləri, rəssam əsərləri (sənətkarın özünün portreti, əsərinin baş qəhrəmanının şəkilləri), əsərlərinə yazılmış musiqinin not yazıları, əsərlərinə aid ədəbi-tənqidi məqalə və tədqiqat işlərindən sitatlar, səsi yazılmış lent yazıları və s. olur.

Göründüyü kimi, muzeylərdə əyani vəsaitlər müxtəlif formalı və növlü informasiya mənbələridir. Bu müxtəliflik onu qəbuletmə və mənimsəmə mexanizminin müxtəlifliyini və bu qavrama qaynaqlarının rəngarəngliyini təmin edir.

Pedaqoji ədəbiyyatda muzeylərdəki vəsaitlərdən istifadənin zəruriliyinə toxunulmuşdur. Dünya xalqlarının pedaqogikasında da məktəbin muzeylə bağlı fəaliyyət göstərməsi zəruri və vacib sayılmış, məktəbin muzeylərlə əlbir iş sistemində yiyələnməsinin zəruriliyi, bu istiqamətdə rəngarəng iş formalarına (ekskursiyalar, görüşlər, lektoriyalar və s.) istinad olunması, bilavasitə məktəbdə şagirdlərin estetik görüşlərini genişləndirə bilən şəkil qalereyalarının, incəsənət guşələrinin yaradılması, bu işdə fəal mövqeyi ilə tanınmalı olan müəllimlərin özlərinin estetik mədəniyyətinin yüksəldilməsi, estetikanın pedaqogika ilə birləşdirilməsi kimi cəhətlər aşkara çıxarılmışdır. Rusiyada muzeyşünaslıq bir elm kimi formalaşmış, zəruri muzeyşünaslıq terminləri, predmeti, metod və mənbələri, bunun spesifik cəhətləri araşdırılmışdır. Muzey pedaqogikası termini yaradılmış, bu, aşağıdakı məzmununda açıqlanmışdır: «Muzey pedaqogikası-ictimai, elmi-ixtisas fənni olmaqla muzeylərin – muzey

vasitəsilə aparılan tərbiyə və təlim işlərinin məzmununu, prinsiplərini, habelə muzey işləri üçün səciiyyəvi metodları öyrənir».

Azərbaycan təhsili ilə bağlı sənədlərdə muzeyin imkanlarından təlimi və tərbiyyəvi baxımdan istifadə məsələsinə toxunulmuşdur.

Məktəbli gənclərin estetik mədəniyyətini yüksəltmək, bu məqsədlə onların «dövlət muzeylərinə, yerli tarix və diyarşünaslıq muzeylərinə, ...təsviri sənət qalereyasına, ... filmlərə kollektiv» baxışlarını təşkil etmək, hər bir tədbirdən sonra alınan təəssüratı ümumiləşdirmək pedaqoji kollektivlərin qarşısında duran mühüm vəzifələr kimi qeyd olunur.

Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində yeri olan professor Ə.Həşimov yazırdı: «Şagirdləri sərgilərə, incəsənət və ədəbiyyat muzeylərinə, həmçinin heykəltəraş və rəssamların yaradıcılıq laboratoriyasına, şəkil qalereyalarına da ekskursiyaya aparmaq lazımdır. Belə ekskursiyalar zamanı şagirdlər incəsənət nümayəndələri ilə, onların işləri ilə daha konkret şəkildə tanış olur, rəssamın rənglərdən, memarın palçıqdan, gildən, daşdan və dəmirdən, heykəltəraşın marmərdən, bürünc və ağacdan xariqələr yaratdığını öz gözləri ilə görürlər».

Monoqrafik ekspozisiya özünün tutumu və zənginliyi ilə daha çox əhəmiyyətlidir. Sənətkarın uşaqlıq və təhsil illəri, ilk yaradıcılığı, yaradıcılıq yönümündən yazıçıya təsir edən ədəblər, fəaliyyət dövrləri, əsərləri, əsərlərinin ekran və ya teatr həyatı, yubiley tədbirləri, sənətkarın obrazı bədii ədəbiyyatda, kinoda, rəssamlıq və heykəltəraşlıqda kimi tərəfləri əhatə edən muzey materialları yazıçı, onun məişəti, həyat tərzi, şəxsiyyəti, yaradıcılıq sirləri barədə zəngin məlumat çatdırır.

Muzey materialları və memorial komplekslər sinifdən xaric işlər üçün də cəlbədicə materiallar verir. Xüsusən əyani ekskursiyaların təşkili və keçirilməsində ekskursiya əhəmiyyətlidir; memorial materiallar şagirdlərdə çox böyük emosional reaksiya doğurur.

Muzeylərlə tanışlıq, onlarla bağlı olan yerlərdə olmaq şagirdlər üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: bunlar «yazıçı həyatının və yaradıcılıq fəaliyyətinin çox tərəflərini açır».

Təcrübə göstərir ki, ədəbiyyat tədrisinin bütün mərhələlərində memorial materiallardan sistemli istifadə:

- a) şagirdləri fəallaşdırır, onlarda müşahidə və qavramanı inkişaf etdirir;
- b) ədəbi əsərin ideya-məzmununu dərinləndirən mənimsəməyə təsir göstərir;
- c) eyni mövzulu incəsənət əsərlərinin bədii-estetik dərkini optimallaşdırır.

Ədəbiyyat dərslərində muzey materiallarından istifadənin imkanları geniş və müxtəlif motivlidir:

1. Yazıçı dövrünün ədəbi mühiti və onun bioqrafiyasının öyrədilməsində muzey ekspozisiyasından istifadə.

2. Proqramda tədrisinə geniş yer verilmiş əsərin mövzu və ideyasını, məzmununu öyrətmək işini optimallaşdırma niyyətilə eksponatlardan istifadə.

3. Ədəbiyyat tədrisinin aktual problemlərindən olan ədəbiyyatın incəsənətin başqa sahələri ilə əlaqəli öyrədilməsində muzey materiallarından istifadə.

4. İncəsənət sahələri haqqında şagirdlərə əyanilik əsasında məlumat vermək məqsədilə muzey materiallarından istifadə.

Pedaqoji ədəbiyyatda şagirdlərin bədii və estetik tərbiyəsində muzey daxilində həyata keçirilən iş formaları və tədbirlərin növləri araşdırılmışdır. S.Əmirxanovun araşdırmasında təklif etdiyi aşağıdakı iş formaları və tədbirlər təkcə estetik tərbiyə məqsədli olmayıb, ədəbi-bədii inkişaf üçün də faydalıdır:

«1. İncəsənət muzeylərində müxtəlif mövzularda təşkil olunan sərgilər, ekspozisiyalar.

2. Yaradıcı sənətkarlarla görüş gecələri.

3. Lektoriyalar, orada aparılan söhbətlər və mühazirələr.

4. Viktorinalar.

5. Müxtəlif xarakterli yaradıcı müsabiqələr.

6. Məktəb muzeyləri üçün eksponatların və ekskursiya təlimatçılarının hazırlanması üzrə görülən işlər.

Muzeydənkənar yerlərdə həyata keçirilən və mühüm estetik təsir ilə diqqəti cəlb edən mədəni-kütləvi tədbirlər, iş formaları isə aşağıdakılardır:

1. İri yaşayış məntəqələrində – ayrı-ayrı şəhərlərin, qəsəbələrin mədəniyyət evləri, mədəniyyət saraylarında təşkil olunan səyyar sərgilər.

2. Ayrı-ayrı ümumtəhsil məktəblərində təşkil olunan səyyar sərgilər.

3. Ümumtəhsil məktəblərində təşkil olunan lektoriyalar, disputlar, viktorinalar.

4. Məktəb bədii dərnəkləri.

5. İncəsənətin ayrı-ayrı sahələrindən, muzeylərin eksponatlarından bəhs edən sənədli filmlərin, fotoalbomların nümayişi.

6. İncəsənət muzeylərindən bəhs edən televiziya verilişlərinin video yazı vasitəsilə nümayişi.

7. Müsabiqələrin keçirilməsi.

Həmin iş formaları müəyyənləşdirildikdən sonra qeyd olunur ki, incəsənət muzeyləri vasitəsilə həyata keçirilən tədbirlər kompleksi əyani-illüstrativ əsaslarda, bədii fəaliyyətin genişləndirilməsi zəminində yuxarı sinif şagirdlərinin estetik dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir».

Beləliklə, qeydlərdən bəlli olur ki, gənc nəslin ədəbi-bədii inkişafını təmin etməkdə muzeylərin rolu böyükdür..

İş təcrübəsi

TABELİ VƏ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ MÜQAYISƏDƏN İSTİFADƏ

Tahirə HƏSƏNOVA,
Bakıdakı M.Müşfiq adına 18 nömrəli
pilot məktəbin müəllimi

Azərbaycan dilinə düzgün münasibət tərbiyə etmək, gələcək fəaliyyət sahəsindən, ixtisasından asılı olaraq bu dildə sərbəst, savadlı danışmağı, yazmağı öyrətmək müasir informasiya axını və qloballaşma şəraitində daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Dilə münasibət təkcə ünsiyyət baxımından qiymətləndirilə bilməz. Doğrudur, bu, başlıca vəzifə kimi vacibdir, lakin işin hamısı deyil. Dil tarixi yaddaşın daşıyıcısı kimi şagirdlərdə milli dəyərlərə məhəbbət tərbiyə edir, vətəni sevməyi, onu göz bəbəyitək qorumağı öyrədir.

Doğma dil həmişə mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Şagirdlər Azərbaycan dili dərslərində təkcə bu və ya digər qrammatik qaydalarla tanış olurlar. Həm də düzgün münasibətlər sisteminə yiyələnirlər. Dil öyrədilməsi prosesi düzgün, fəal təlim metodlarından səmərəli istifadə edilməklə təşkil olunduqda bu, hafizə, məntiqi təfəkkür, mühakimə kimi həyatı əhəmiyyətli keyfiyyətləri inkişaf etdirir.

Mən təcrübəli Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi kimi işimdə bunları həmişə diqqət mərkəzində saxlayıram. Çalışıram ki, ana dilimizin sadalanan imkanlarından lazımcına istifadə edim. Bu da belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan dilinin tədrisində heç bir xırda məsələ yoxdur. Konkret mövzudan, nəzərdə tutulan tədris tapşırıqlarının xarakterindən asılı olaraq, dərslərimi elə təşkil edirəm ki, təlimin həm təhsilləndirici, həm tərbiyələndirici, həm də inkişafetdirici vəzifələri vəhdətdə, bir tam halında həyata keçirilsin.

Orta ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili üzrə öyrədilməsi nəzərdə tutulan materialları çətinlik dərəcəsinə görə, şərti də olsa, qruplaşdırmaq mümkündür. "Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr" mövzusu mürəkkəb, nisbətən çətin qavranılan mövzulardandır. Ona görə də mən təcrübəmə əsaslanaraq, həmin mövzunu necə tədris etdiyimi aydınlaşdırmağa çalışacağam.

Təcrübə göstərir ki, mövzunun tədrisinə "cümlə" haqqında sual-cavabla başlamaq, unudulmuşları yada salmaq, anlayışı möhkəmləndirmək daha səmərəli nəticə verir. Bundan sonra yeni mövzunu elan edirəm. Fəal təlim metodlarından istifadə edərək, şagirdlərin diqqətini mövzudakı iki anlayışı

yönəldirəm. Sinifdə canlanma yaranır. Şagirdlərə bir-biriləri ilə fikirlərin bölüşməyə, məsləhətləşməyə imkan verirəm.

Məlumdur ki, hər hansı anlayışın başa düşülməsi anlayışın ifadə etdiyi cisim və hadisələrin mahiyyəti, daxili əlaqələri ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyəti Azərbaycan dili ilə bağlı yeni biliklərin öyrədilməsində də özünü göstərir. Yeni biliklə bağlı məlumat tədris prosesində öyrənilmiş və ya şagirdin həyat təcrübəsində rastlaşdığı faktlar əsasında şərh edildikdə nəticə daha səmərəli olur, şagirdlər materialı şüurlu surətdə yadda saxlayırlar. Mürəkkəb cümlənin tabeli və tabesiz növlərinin tədrisində şagirdlərin fəallaşdırılmasına yönəldilmiş bu tərzdən iki variantda istifadə etmək olar:

1. Müəllim özü yeni tədris materialının öyrədilməsində köməkçi vasitə olan sözləri, anlayışları izah edir.

2. Həmin sözlərin, anlayışların mahiyyətinin izahı şagirdlərə tapşırıqlar.

Təcrübə göstərir ki, mənimsəmə, şagirdlərin fəallığı baxımından ikinci variant daha səmərəli nəticələndir. Aydındır ki, işin ikinci variant əsasında təşkilində şagirdlərin fəallığı məhz müəllimin gücü ilə təmin edilir. Müəllim ilk baxışda qeyri-fəal, şagirdlərə fəal təsir bağışlayırlar. Lakin nəzərə almaq vacibdir ki, bu təsəvvür zahirdir və şagirdlərin fəallığı məhz müəllimin dərsi necə qurmasından asılıdır. Bunları nəzərə alaraq, şagirdləri yeni tədris materialını qavramağa hazırlamaq məqsədi ilə onların diqqətini mövzuda əksini tapmış "tabeli" və "tabesiz" sözlərinə cəlb edirəm. Həmin sözlərin mahiyyətini izah etməyi şagirdlərə tapşırıram. Qeyri-ənənəvi təlim metodu kimi istifadə etdiyim bu üsul şagirdləri fəallaşdırır. Onların yaxından iştirakı ilə belə bir nəticə formalaşdırılır ki, birinci söz (tabeli) "asılı", ikinci söz (tabesiz) "asılı olmayan", "müstəqil" mənalarını ifadə edir. Bundan sonra həmin sözlərin mövzu kontekstində mənası üzrə iş aparıram. Təcrübə göstərir ki, yeni mövzu üzrə işin belə təşkili şagirdləri fəallaşdırmaqla yanaşı, problemlə situasiya yaratmaqla nəticənin uşaqların özləri tərəfindən başa düşülməsinə gətirib çıxarır. Şərti olaraq, yeni tədris materialının mənimsənilməsinə hazırlıq məqsədi daşıyan bu mərhələdən sonra şagirdlərin diqqətini tabeli və tabesiz cümlələrin növləri ilə bağlı nümunələr verilmiş aşağıdakı cədvələ yönəldirəm.

Mürəkkəb cümlənin tabesiz və tabeli növlərini müqayisəli şəkildə mənimsətmək üçün cədvəl:

Tabesiz mürəkkəb cümlə	Tabeli mürəkkəb cümlə
1. Əsən külək onun qəlbinə doldu və elə bil bədəninə yeni qüvvət gəldi. (Ə.Vəliyev).	Mən bilirəm ki, keçmiş dərsi yaxşı mənimsəmədən yeni dərsi öyrənmə bilmərsən.
2. Baxdıqca insanın gözü qaralır, şair olmayan da xəyala dalır. (S.Vurğun).	Qara pəhləvan gördü, yox, hərif çox qüvvətlidir.
3. Hava aydın, səma ayna kimi, günəş hərəratlı idi.	Kimi istəyirsən, onu da apar. ("Koroğlu").

Cədvəldəki nümunələr şagirdlərə imkan verir ki, onlar mürəkkəb cümlənin hər iki növünün tərkib hissələrini əlaqələndirməklə oxşar və fərqli məqamları müqayisə edərək nəticə çıxarsınlar.

Müqayisənin yeni mövzunun öyrədilməsindəki təsirini artırmaq üçün şagirdlərə gözlənilən nəticələri çatdırıram, onlara aydın olur ki, konkret şəkildə aşağıdakıları öyrənməlidirlər:

1. Hər iki cümlə quruluşca mürəkkəbdir. Mürəkkəb cümlənin növüdür.
2. Hər iki növ iki və ya daha artıq cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlmişdir.
3. Hər iki növdə tərkib hissələr arasında məna əlaqələri vardır.
4. Həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrdə bitmiş fikir ifadə olunur, yəni bitmə intonasiyası vardır.
5. Hər iki növdə bağlayıcılardan istifadə olunur.
6. Hər iki növdə bağlayıcılar intonasiya ilə də əvəz oluna bilər.

Eyni zamanda, mürəkkəb cümlənin növlərinin tərkib hissələrinin əlaqələnməsində müəyyən fərqlərin də olduğunu şagirdlərin nəzərinə çatdırıram. Onlar bilirlər ki, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri tabesizlik bağlayıcıları (həm, həm də, nə, nə də, amma), tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bağlayıcıları isə tabelilik (əgər, ki, madam, ona görə ki) ilə bağlanır.

Öyrənilənləri əyani şəkildə izah etmək üçün verilən cədvəl üzrə iş aparıram:

Tabesiz mürəkkəb cümlələr	Tabeli mürəkkəb cümlələr
1. Ya uşaqlar kəndə gələcək, ya da biz onları görməyə gedəcəyik.	Kim ki, iş üstündə ürək əridir, Gülşənə döndərir bomboş çölləri. (S.Vurğun).
2. Həm hava qızır, həm də qar əriyirdi.	Biz bağdan tez qayıtdıq, çünki yağış səpələyirdi.
3. Sən onu tanımırsan, amma o səni tanıyır.	Madam ki, Şəfiqə özü də məsləhət bilir, deməli, hər şeyi qabaqcadan götür-qoy edib.

Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümləni fərqləndirərkən şagirdlərə onu da izah edirəm ki, tabeli mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcı sözlərdən (bu, ona, onda, orası da), qarşılıq bildirən sözlərdən (o qədər, oraya) da istifadə olunur. Məsələn: Mən nə qədər bacarırdım, o qədər kömək etdim, işlədim. Yadımdadır ki, onda biz hələ kənddə olardıq.

Tabesiz mürəkkəb cümlələri təşkil edən sadə cümlələr bərabərhüquqlu olur, tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini isə qrammatik cəhətdən biri digərindən asılı olan cümlələr təşkil edir.

Təcrübə göstərir ki, tərkibindəki sadə cümlələrin bərabərhüquqlu olması baxımından tabesiz mürəkkəb cümlələr həmcins üzvlü cümlələrlə qarşıdırılır. Bunları bir-birindən fərqləndirməyi şagirdlərə tapşırıram. Bunun üçün şagirdlərə cümlələr yazılmış kartoçkalar təqdim edirəm.

I kartoçka:

- a) Hava çox soyuq idi, amma qar əlaməti görünmürdü.
b) Çay çox dərin idi, amma qar əlaməti görünmürdü.

II kartoçka:

- a) Bu işi ya Sona, ya Zəriyə, ya da Gülşən görə bilər.
b) Ya biz axşam yoldaşlarımızı zindandan qurtaracağıq, ya da onlar bizi öldürəcəklər.

Şagirdlərə məsləhət görəəm ki, onlar cümlələri təhlil etsinlər. İşin belə təşkili şagirdlərə bu fərqi izah etməyə kömək edir. Onlar həmcins üzvlü cümlənin quruluşca sadə olduğunu bildirirlər. Digər cümlədə isə iki mübtədə, iki xəbər olduğu qeyd edirlər və aydınlaşdırırlar ki, "b" variantlı cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlələrdir. Şagirdlərə bunu da aydınlaşdırıram ki, həmcins üzvlərdə ümumləşdirici sözlərdən istifadə olunur. Tabesiz mürəkkəb cümlədə isə bu yoxdur.

Eyni zamanda şagirdlərə izah edirəm ki, tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkibində sadə cümlələrdə də həmcins üzvlər olur. Məsələn: Bu məclisdə hamı şən danışır, gülür, nəgmə oxuyur, rəqs edirdi.

Dərs zamanı bu cür müqayisələrdən istifadə şagirdlərin təfəkkürünün inkişafına, sərbəst düşünmə vərdişinin yaranmasına kömək edir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələr arasında da belə müqayisələr aparmaq mümkündür. Burada baş cümlələr budaq cümlələrlə həmişə bağlayıcılarla əlaqələnir. Bu baxımdan şagirdlər bəzən budaq cümləni baş cümlədən ayırmaqla çətinlik çəkirlər. Məsələn: 1. Hamıya aydın idi ki, kiçik bir ehtiyatsızlıq yangına səbəb ola bilərdi. 2. Kim dərsə hazırdırsa, o gəlsin.

Şagirdlərin baziləri ki bağlayıcısına qədər olan hissəsini baş cümlə olduğunu mexaniki şəkildə bilsələr də, müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar.

Ona görə də nümunələrlə bir daha aydınlaşdırıram ki, sual verilərkən cavab verən hissə baş cümlədir. Bu məsələni aydınlaşdırarkən çox zaman budaq cümlələrə aid yaradıcı iş aparıram. Şagirdlər diktə olunan mürəkkəb cümlələri sadə cümləyə çevirib yazırlar. Məsələn: Onun hələ ağına gəlməzdi ki, bu təzə ev Nərgizgilindir. Bu təzə evin Nərgizgilin olduğu hələ onun ağına gəlməzdi. Ürəyimə dammışdı ki, səninlə yolda rastlaşacağam. Səninlə yolda rastlaşacağım ürəyimə dammışdı və s.

Daha sonra hər hansı bir budaq cümləsini sadələşdirib digər budaq cümlə şəklində vermək mümkündür. Məsələn: Xahişim budur ki, özündən böyüklərə həmişə hörmət edəsən. (Xəbər budaq cümləsi). Xahiş edirəm ki, özündən böyüklərə hörmət edəsən (t.b.t). Bu və ya digər müqayisə xarakterli cümlələr şagirdlərə mürəkkəb cümlə bəhsinin daha yaxşı öyrənilməsinə kömək edir. Təyin budaq cümləsi ilə tərz-i-hərəkət budaq cümləsi, qarşılaşdırma və şərt budaq cümlələri və s. buna misal ola bilər. Bu mövzular fəal təlim metodlarının bütün növləri üçün yararlıdır və həm qrup, həm cütlər, həm də diskussiya şəklində dəyirmi masada aparıla bilər.

DÜNYA ROMANLARI – BESTSELLERLƏR

Nahidə MƏMMƏDXANOVA,
filologiya elmləri doktoru, professor

Ədəbi əsərlər geniş və müxtəlifdir. Yazıçıların sayı, əsərlər, estetik meyllər çoxdur.

Amma bu ideyalar mübahisəsi xaosunda, mədəniyyətdə yeniliyə iddialar, müasir varlığın bədii dərkə cəhdləri – bütün bu çoxluğun arasında elə əsərlər vardır ki, onlar öz psixoloji dərinliyi və üslubun emosional dolğunluğu ilə dünyanı fəth etmişdir. Bunlar XX-XXI əsrlər nəsrinin aparıcı müəlliflərinin ən yaxşı əsərləridir – roman bestsellerləridir.

Bu romanlar bir neçə il ərzində onlarca dilə tərcümə olunmuş, milyon tirajlarla çap edilmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, həmin əsərlərə oxuyucuların marağı heç də azalmamışdır. Bu kitablar müzakirə edilir və onlar ədəbi fenomen kimi tədqiq olunur.

Deyənlər əsasən dörd roman-bestsellerlərinə aiddir. Onlar aşağıdakılardır:

İsveçrə yazıçısı P.Zyuskandin «Ətriyatçı», yapon yazıçısı X.Murakaminin «Qoyun ovu», fransız yazıçısı F.Saqanın «Əlvida, kədar!» və Braziliya yazıçısı P.Koelhonun «Kimyəgər» əsərləri.

Paolo Koelho və onun «Kimyəgər»i. Braziliyalı Paolo Koelho – dünyanın ən populyar və çox oxunan yazıçılarından. Onun bütün əsərlərinin başlıca ideyası öz taleyinin təcəssümünə nail olmaqdır. «Kimyəgər» roman-pritçası da bu baxımdan istisna deyil. Onun əsas fikri çar Melhisedekin çoban Santyaqoya müraciət edərək dediyi cümlədədir: «Nəyi isə hədsiz dərəcədə arzuladığın zaman, bütün kainat arzuna çatmağına sənə kömək edir». Və yazıçı da bütün varlığı ilə buna inanır. Belə ki, ömür yaşayıb öz taleyinin təcəssümünə nail olmaq, tam mənasını həmişə dərk edə bilmədiyimiz bir neçə mərhələni dəf etmək deməkdir.

Lakin bu mərhələlər bizi tale yoluna aparıb və məqsədimizə nail olmağa kömək edəcək dərslər verir. Paolo Koelho romanında yazır: «İnsan yalnız özünün nəyə layiq olduğunu, nəyin uğrunda əzmlə mübarizə apardığını dərk edəndən sonra tanrının əlində bir alətə çevrilir və ona yer üzündə yaşamağın mənası açıqlanır».

«Kımyagər» – kamil əsər və eyni zamanda ümid dərsi, tələdən səhifələrdir. Və əgər bundan sonra da dünyada mənəviyyat hakim olmasa, həqiqətən də, qəmli bir mənzərə yaranar.

Fransuza Saqan və onun «Olvida, kədər!»: Məşhur Fransız yazıçısının ən son romanlarından biri ölüm mövzusu üzərində qurulmuşdur. Bu, ömrünün qırx ilini ələcsüz xərcəng xəstəliyinə düşərək öldüyünü və həyatının sonuna bir neçə ay qaldığını həkimdən öyrənən Matye adlı bir şəxsin hekayəsidir. İndi zaman onun üçün həm əbədiyyət, həm də qısa andır. Ölümçül xəstəliyə tutulması barədə danışdığı insanların hər biri – dostu, keçmiş məşuqəsi və hazırkı həyat yoldaşı – bu sarsıdıcı xəbəri hərə özünə görə qəbul etmişdi.

Matye anlamışdır ki, ölüm yalnız onun özünü sarsıdacaq, onu sevən hər kəsi təəccübləndirərək, mərhəmət hissi doğuracaq, lakin onun sarsıldığı qədər heç kimi sarsılmayacaq. Bir neçə saat keçmir ki, o bütün həyatının ardıcıl səhvlərdən ibarət olduğunu dərk edir. Ancaq az öncə öz mövcudluğunu yüksəliş xətti kimi, taleyindən son dərəcədə razı və zirvələrə can atmayan insanın həyat yolu kimi qəbul edirdi.

İndi gələcəyin yoxluğu Matyenin həyatını daha mənalı edir, həkimin qəbulunda olduğu həmin günə qədər heç vaxt yaranmamış sualları özünə verir, düşünərək təhlil edir.

«Olvida, kədər» romanı F.Saqanın əvvəlki əsərlərinin mövzusunun davamıdır. Lakin həyatda uduzmuş, həqiqət axtarışından yorulmuş qəhrəmanların özünü təhlili daha da dərin və düşünülmüş olur.

F.Saqanın kitabları heç vaxt fəlsəfi romanlar sayılmasa da, hər zaman oxucuları düşünməyə vadar edir.

Patrik Zyuskand və onun «Ətriyyətçisi». «Ətriyyətçi» XX əsrin sonunun ən qeyri-adi romanlarından biridir. Gözəl və eyni zamanda olduqca eybəcər. İsveçrəli yazıçı Patrik Zyuskandın öz «Ətriyyətçisi»ni yaratdığından düz 15 il keçir. Bu romanın taleyi çox nadir və maraqlıdır. Bu illər ərzində əsər dünyanın 35 dilinə tərcümə edilmiş, milyon turaclarla çap olunaraq, müxtəlif kontinentlərdə yaşayan oxucular üçün stolüstü kitaba dönmüşdür. Və artıq 10 ildir ki, bestseller siyahısından çıxmır. Bu gün Internet sənifələrində keçirilən ədəbi sorğularda «Ətriyyətçi» dünyanın ən çox oxunan romanları siyahısına daxildir.

«Ətriyyətçi» tamamilə müstəsna romantik əhval-ruhiyyəyə detektivdir. Əsərin əsas qəhrəmanı Can Batist Qrenuy, ətriyyətçidir və özü də uşaqlıqdan heç vaxt, heç bir qoxu duymadan ətirilər yaradır, 1000 mil məsafədən fəvqəladə qoxu hissetmə istedad sahibidir. Yarı dəli, yan manyak, qoxuya görə və qoxudan ötrü insanları öldürən bu insan, öz məharətini mükəmməliyə çatdırmışdır. Qrenuy dünyanı ovsunlamağı bacaran ətir yaratmışdır. «Əgər o, istəsəydi bütün Parisdə onlarca yox, yüzlarla insanı vəcdə gətirər, ... kralı isə onun ayaqlarını öpməyə məcbur edərdi; Papaya qoxulu məktub göndərər və hamının qarşısına yeni

Məsiha kimi gələ bilirdi ... hətta yer üzündə Allaha dönə bilirdi. Bunun hamısını o, istədiyi vaxt edə bilirdi. O, bunu etməyə qadir idi və gücü də çatardı. O, bu ixtiyarı öz əlində saxlayırdı. Ətirli dolu flakon onun əlində idi. Bu flakon ona səlahiyyət verirdi. Bu səlahiyyət pulun, terrorun, ölümün səlahiyyətindən üstün idi: bu səlahiyyət insanları məhəbbətin təsiri altına salırdı, ovsunlayırdı...».

Lakin bu səlahiyyət yalnız tək bircə şeyi ona verə bilmirdi: bu da onun şəxsi qoxusuzluğu idi. O, bütün dünyada öz ətirlərinə görə məşhurlaşsın lap Allaha belə dönsə də – özü heç bir qoxuya malik olmadığından heç bir vaxt necə insan olduğunu başa düşməyəcək. Lakin bu onu, dahi ətriyyətçini narahat etmir. O, yeganə və vahid insandır ki, onun ətirlərinin ovsun gücü onu fəth edə bilmir. Bu afət ovsunlar onun qarşısında acizdirlər...

Xaruki Murakami və onun «Qoyun ovu». X.Murakaminin kitabları yapon ədəbiyyatına olan münasibətimizi tamamilə dəyişdirə bilən kitablardandır. Həyatının yarısından çoxunu xaricdə yaşayan, lakin yapon dilində yazıb-yaratmağı davam etdirən yaponiyalı artıq 20 ildən çoxdur ki, öz qeyri-adi əsərləri ilə bütün dünya oxucularının qəlb və xəyallarını fəth etməkdə davam edir. Gənclər onu ilahiləşdirir, yaşlı yaponlar isə onu sevmirlər. Onun əsərlərində Yaponiyalı xatirlərdən yalnız küçə və şəhər adlarıdır. Onun danışdığı tarixçələr hər yerdə baş verə bilirdi.

Murakaminin əsərlərindən xüsusi həzz alırsan, elə bil sən eyni bir vaxtda bütün dünya ilə ünsiyyətdə olursan. Onun qəhrəmanları Ella Fitsjerald və Rossini dinləyirlər, Xiçkokun filmlərinə baxırlar, müasir qərb ədəbiyyatı haqqında mübahisə edirlər və bir ölkənin adət-ənənə çərçivəsində qapanmamışlar. «Qoyun ovu» romanı da bunu əyani təsvir edir.

Dolaşq süjetə baxmayaraq, əsas mövzu klassik və sadədir – «doktor Faustun konflikti». Lakin İblis qərb adamının şüurunda yerini tutmuş həmin o İblis deyil. Şərq şüurunda biz Şərlə tamamilə başqa münasibətlə üzləşirik. Qərbdən fərqli olaraq, Şərqdə ayrılıqda Şər anlamı yoxdur. Yalnız özümüzdə başa düşə bilmədiyimiz anlam var...

Bu kontekstdə əsas qəhrəmanın Sürücü – katoliklə Tanrının telefon nömrəsi haqqındakı dialoqunu parlaq nümunə kimi göstərmək olar (bu nömrəyə qəhrəman heç zəng etmədi). Məgər özünü dərk edə bilməyən insanın Tanrı ilə söhbəti mümkündürmü? Əgər bizim əsas problemimiz özümüzdədirsə, Tanrıya nə haqqında suallar verməli?

Murakaminin konkret olaraq hansı janrdə yazdığını müəyyən etmək həmişə çətinlik yaradır. Antiutopiya? Psixoloji triller? Bu və ya başqası... Və dəyişməz olaraq yenə nə isə...

TÜRK DİLÇİLİYİNİN BANİSİ: M.KAŞĞARI

Tofiq HACIYEV,
filologiya elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü

Mahmud Kaşğari «Divanü lüğət-it-türk»lə XI yüzillikdə türk dilçiliyinin əsasını qoydu. «Divan»da türk dil ailəsinə mənsub olan 22 türkcənin müqayisəsi verildi. Hər türkcənin leksikası, fonetikasi, morfologiyası haqqında aydın, tam elmi məlumat söyləndi. Bu türkcələrin materialı əsasən ədəbi dil və danışq təzahürləri göstərildi, yazılı və şifahi nitq anlayışları təmsil edildi. M. Kaşğari xalqların bir-biri ilə siyasi, mədəni, iqtisadi və hər cür əlaqələrinin onların dillərində iz buraxmasını əyaniliklə nümayiş etdirdi. O, qohum olan və olmayan dillərin bir-birinə təsirinin tarixi zərurət olduğunu dedi və əsaslandırdı. Beləliklə də, hər bir dilin fərdi inkişafının, eləcə də dil təsirlərinin tarixi şəraitlə, mədəni əhatə ilə, dövlətçiliklə, dil sahibi millətlərin yetkinliyi, elmi-intellektual səviyyələri ilə bilavasitə bağlı olduğunu təsdiqləmiş oldu.

M. Kaşğarinin yaratdığı bu dilçilik türk dil elmi tarixində başlanğıc idi. Ancaq çox zaman başlanğıclar üçün yol verilən (və ümumən də məqbul sayılan) bəsitlik, müəyyən qədər çətinməzlik, qətiyyətlə deyirəm, burada yoxdur və zərəcə də duyulmur. Bu qənaət XX əsrin dünya türkologiyasında, şərqşünaslığında təsdiqlənmiş və M. Kaşğari «türkologiyanın bahadır» rütbəsi ilə ünvanlanmışdır. M. Kaşğari dilçiliyi müasir dünyamızın elmi dilçilik məktəbi kimi qəbul olunmuşdur.

Bilindiyi kimi, dil haqqında biliklərin tarixi çox qədimlərə, eramızdan əvvəllərə gedib çıxır. Ancaq bu məktəblərin hamısında dillə bağlı təcrübi məsələlər əhatə olunmuşdur: yazı qaydaları öyrədilmiş, dil öyrətmək üçün lüğətlər hazırlanmış və s. bir sözlə, müasir orta məktəblərdəki dil tədrisinin işi görülmüşdür. Buna görə də bu dil məktəblərinin verdiyi biliklər elmi dilçilik sayılmır. Qəbul olunmuş qənaətlə görə, dünyada elmi dilçiliyin tarixi XIX əsrin birinci rübünə aid edilir. Bu, Avropada bir neçə nəhəng dilçinin hind və Avropa dillərini müqayisəli şəkildə öyrənməsi və hind-Avropa dil ailəsinə kəşf etməsi ilə başlanır. Deməli, qohum dillərin tarixi, müqayisəli yolla öyrənilməsi əsl elm sayılır və bu, əsl elmi dilçiliyin başlanğıcı kimi alınır. Ancaq əsərin məzmunundan görüldüyü kimi, müqayisəli-tarixi tədqiqat metodunu, əsl elmi dilçiliyi M. Kaşğari avropalılardan səkkiz yüz il əvvəl başlamışdır. Deməli, türkologiyanın bahadır M. Kaşğari yalnız türk dilçiliyinin deyil, bütövlükdə dünyada tarixi-müqayisəli metodun, elmi dilçiliyin banisidir. (Yeri gəlmişkən: adətən, rus və Avropa dilçiliklərində qədim dil məktəbləri kimi ən çox hind, yunan, Çin, ərəb məktəblərini qeyd edər və M. Kaşğarını da ərəb dilçiliyinə yazırlar. Ancaq görüldüyü kimi, tədqiqat metoduna, yaradıcılıq obyektinə və elmi predmetinə görə M. Kaşğari müstəqil dil məktəbi formalaşdırmaşdır. Ondan sonra gələn türk leksikoqrafları da (Cəmaləddin ibn Mühənnə, Hinduşah Naxçıvani və daha sonralar V. Radlov, Ş. Sami) öz əsərlərində M. Kaşğari yolunu götürmüşlər. Görünür, Rusiyada və Avropada türkcə göstərilən siyasi qısqançlığa görə M. Kaşğarının yaratdığı elmi istiqamət türk dilçilik məktəbi kimi etiraf olunmamışdır. Ancaq bu məktəbin varlığı göz qabağındadır).

M. Kaşğari Quranın dili olan ərəb dili ilə müqayisə edərək, «türk dili ərəb dili ilə atbaşı gedir» deyərək öz türkcəsinin səviyyəsindən, kamilliyindən qürur duyduğunu ifadə edir.

Yazısı olmaq, ədəbi dil kimi işlənmək millətin böyük mədəniyyət sahibi olması, mükəmməl dövlətçilik tarixi yaşamış olması deməkdir. M. Kaşğari uyğurların öz yazısı olmasından danışır, türklərin ədəbi dili olmasını söyləyir: «Uyğurların dili saf türkcədir, lakin öz aralarında danışdıqları zaman işlətdikləri bir ləhcələri də var. Kitabın əvvəlində bildirdiyim kimi, onlar 24 hərfdən ibarət olan türk yazısından istifadə edirlər. Kitablarnı və məktublarını bu hərflərlə yazırlar. Bundan başqa, uyğurların və çinlilərin ayrı bir yazıları da var. Kitablarnı, sənədlərini bu hərflərlə yazırlar. Bu yazını müsəlman olmayan uyğurlarla çinlilərdən başqa heç kim oxuya bilməz. Buraya qədər haqqında bəhs etdiklərim şəhərdə yaşayan xalqlardır».

Bu qəbildən örnəklərlə M. Kaşğari deyirdi ki, buyurun, mənim türkcüm və türkcəm budur.

Türk islamı səmimiyyətlə qəbul etmişdi – istəmədiyini ona yedirtmək olmaz. Ancaq türk türklükdən də çıxma bilməzdi. Türk islamı şüurlu qəbul etmişdi – islamın daha mükəmməl din olduğunu görərək, islamın, bütün uyğunluqları ilə yanaşı, tanrıçılıqdan daha kamil olduğunu inanmışdı, bu dini özünə inanc götürmüşdü. Bununla belə, M. Kaşğari də dövrünün digər mütəfəkkirləri kimi türk mədəniyyətinin islam içində əriyib itməsinə istəməzdi. Və həmin ulu məsləkə xidmət məqsədi ilə bu əsərini yazdı. Türkün gücünün ən mühüm göstəricilərindən biri kimi onun dilini seçdi və türkcənin qüdrətini müasir dünyasına təqdim etdi.

Kaşğari müxtəlif səviyyəli türkcələrin varlığını qeyd alır. Yəni türkcələrin hamısı eyni dərəcədə inkişaf etməmişdi. Təbii ki, bu, türk boylarının mədəni, siyasi, iqtisadi vəziyyətləri ilə bağlı idi. Mahmud Kaşğari türkcələri təmiz və qarışıq deyə iki yerə ayırır. Ancaq bir dil bilənərin dilini ən açıq və doğru dil sayır. Maraqlıdır ki, şəhərlilərin iki dil bilməsini söyləyir. Bu şəhərlilər kim olursa-olsunlar, hansı dili ana dili sayırsa-saysınlar, bildikləri dilin biri mütləq türk dilidir. Yazır ki, Çin və Maçın xalqlarının ayrıca dilləri var, bununla belə şəhərlilər türkcəni gözəl bilirər. Göstərir ki, bunlar bizə məktublarını türk yazısı ilə yazırlar. Göy türkün süqutundan sonra, bilindiyi kimi, uyğurlar inkişafına görə xüsusilə seçildilər. Təbii ki, bu inkişaf onların dil səviyyəsində də görüldü. Dedik ki, Kaşğari uyğurların həm şifahi danışq, həm də ədəbi-yazı dilinin mövcudluğunu söyləməklə onların istifadə etdikləri uyğur əlifbasını da təqdim edir. Maraqlıdır ki, yuxarıda xatırladığımız kimi, «bundan başqa, uyğurların və çinlilərin ayrı bir yazıları da var. Kitablarnı, sənədlərini bu hərflərlə yazırlar» deyir. Həmin yazını müsəlman olmayan uyğurlardan və çinlilərdən başqa heç kəsin oxuya bilmədiyini də söyləyir. Yəni bu vaxtla işlənməmiş, indi unudulmuş bir yazıdır. Bir halda ki, dövlət sənədləri, rəsmi yazılar (dəftərlər) bu yazı ilə yazılır, o halda bu, dövlətçiliklə bağlı olmalıdır. Hesab edirəm ki, bu, Orxon yazısı olmuşdur. Görünür, göy türkün nüfuzlu vaxtında onu bütün sahələrdə işlətməmişlər, XI yüzildə ancaq kargüzarlıqla məhdudlaşmışdır. Dünya dövlətçilik tarixində belə hadisələr olub.

«Türkcə» deyorkən, Kaşğari, görünür, ədəbi dili nəzərdə tutur. Bu həmin ədəbi türkcədir ki, orta əsrlərdə Qərbi türkcəsində - oğuz türkcələrində də yer-yer (əlbəttə, həmişə yox) ədəbi normaya müdaxilə edəcək və sonralar türkoqlar onu «türki» adlandıracaqlar. Kaşğarının bu sözləri həmin fikri bir daha təsdiqləyir: «Köçəri xalqlardan olan çomul boyunun dili ayırdır, lakin türk dilini yaxşı bilirər. Kay, yabaku, tatar, basmul boyları da belədir. Hər boyun özünəməxsus ayrı ləhcəsi olsa da, türkcə gözəl danışirlər».

Kaşğarının bu məlumatından aydın olur ki: 1. Hər türk boyunun öz danışq dili olmaqla bərabər, həm də ümumi bir ədəbi türkcə olmuşdur. Hər türk boyu öz aralarında öz danışq dillərini işlətməmişdir, eyni zamanda, hər boy bu ədəbi türkcəni də bilmiş və boylar bir-biri ilə həmin türkcədə ünsiyyət saxlamış, bir-birini anlamışdır. Buyurun, bu, türklər arasında həmin ümumi ünsiyyət vasitəsi, ortaq iltişim dilidir ki, bu gün biz onun üçün mücadilə aparırıq. Onu əldə etmək istəyirik. Deməli, bu təcrübə tariximizdə olub – bu bizim üçün bir bəşəllidir ki, su gələn arxıdan bir də gələcək. 2. Daha nə aydın olur? Aydın olur ki, türkcə, yəni ümumi ədəbi türkcə, ümumiyyətlə,

bütövlük, təvazökarlıq, igidlik, mərdlik kimi hər biri saysız-hesabsız tərifi layiq olan ərdəmləri zikr etməyə ehtiyac yoxdur. Bu şeirdə gəldiyi kimi:

Kaçan körsə anı türk,
Budun anqa aydaç:
Munqar təgir uluğluk,
Munda naru kəşlinür».

Nə zaman onu (Tanrını) türk milləti görərsə, ona (türkə) onun – türk millətinin söz söyləyən (yəni Tanrısı) deyəcəkdir: ululuq buna yaraşır, bunun hissəsidir. Bundan sonra ululuq tükənir. (Bəndin müasir dilə çevrilməsi Zəki Vəli Toğanındır. Bəsim Atalay isə belə yazır: "Onu türk boyları görse, bu adam üçün böyüklük və ululuq yaraşır və ululuq burada kəşilir". Bəsim Atalay həmin bəndin ərəbcəsini belə tərcümə edir: "Türk oymaqları onu gördükdə onun üçün buna böyüklük və ululuq yaraşır, böyüklük və ululuq burada bitir". Hər iki variantda belə çıxır: "Türklər (burada ulus, boy, oymaq anlayışları fərq yaratmur, hər üçündə türk nəzərdə tutulur) onu (Allahı) görse, yəni Allahı başının üstündə saysa, onu yeganə ulu güc bilsə, ona ululuq, böyüklük yaraşır və böyüklük burada qurtarır". Bu halda belə çıxır ki, hər hansı millət, soy, oymaq Allahını tanıyarsa, ona böyüklük yaraşır (bu, doğrudur). Ancaq Zəki Vəlidin tərcüməsində deyilir ki, türk başının üstündə Tanrısını gördüyü üçün Tanrısı türkün haqqında deyir ki, böyüklük türkə yaraşır və bununla da böyüklük, ululuq qurtarır. Mətləbə uyğun gələn də budur. Ramiz Əskər isə bu bəndin mənasını belə vermişdir: "Haçan bir millət türkü görse, hökmən belə deyər: ululuq və böyüklük ancaq türkə yaraşır və onda son həddinin zirvəsinə çatır". Bir qədər fərqli olmasına baxmayaraq, bu izah da məqbuldur).

M. Kaşğari istisi üzü qarşan quru qum çölündə, səfasız səhrada yaşayan ərəbin üzünə deyir ki, buyur, mənim sənə tanıdığım türk budur. Tanrı onu təmiz havalı, torpağı səfali, bərkətli yerlərdə məskunlaşdırıb. Və ardınca ən insani sifətlər türk milləti üçün sadalanır: gözəl, sevimli, şirin, ədəbli, sözündə möhkəm, sadə, igid, mərd.

Diqqəti bu da çəkir ki, örnək götürülən şeirin tarixin dərinliyindən gəlməsi söylənir: «Bu şeirdə gəldiyi kimi». Uca Tanrı türklərdən ibarət ordusu olduğunu deyir, onu qəzəbi tutduğu xalqların üstünə qaldırığını deyir. Bu sözlər də həmin şeir bəndi kimi tarixin dərinliyinə gedir, bu, Tanrının türkə hələ islamdan əvvəlki münasibətidir. Tanrı Atıllanın sərkərdəliyi ilə bu ordusunu qəzəbinə gəlmiş Avropanın üstünə göndərmişdi. M. Kaşğarinin məntiqi ilə müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş türk imperatorluqları Uca Tanrının imperiya xalqlarına qəzəbinin, türkə mərhəmətinin bəhrəsidir.

Açıq görünür ki, M. Kaşğari təkcə alim, yalnız dilçi deyil, soydaşlarını qəhrəman keçmişinin üstündə qürurla durmağa, başqa mədəniyyətlərin içərisində əriməməyə, istiqlalını qurmağa və qorumağa haraylayan bir milliyyətçidir, bir siyasi xadimdir. Sözüünü bu şəkildə, lüğətin vasitəsilə deməyin başqa üstünlüyü də var: elmi əsəri, hər hansı kitabı bir dəfə oxuyub kənara qoyursan, ancaq lüğət həmişə masanın üstündə olur - onu gündə açırsan, bir sözü arayanda başqasına da gözün dəyir. Bir sözlə, Kaşğarinin əsəri lüğət-ensiklopediya tipində yarandığı üçün insanlarla daha fəal şəkildə ünsiyyətdə olur.

Mahmud Kaşğarinin bu ensiklopedik «Divan» tarixi çəkisinə görə Orxon-Yenisey daş yazı abidələrinin çəkisinə bərabərdir.

ERMƏNİ VANDALİZMİNƏ DAİR SANBALLI NƏSR NÜMUNƏSİ

Nurlana ƏLİYEVƏ,
filologiya elmləri doktoru

Elə bir dövrdə yaşayırıq ki, indi dünyanın xilas barədə daha çox düşünməyin, ardı-arası kəsilməyən müharibələrdən daha çox nəticə çıxarmağın vaxtıdır. Müharibə yazılmamış qanunlar kimi öz amansız mahiyyətindədir. O, insanlara, adətən, nəticə çıxartmağı öyrətmir. Dünya sakinləri bu dəhşətli həyat reallığından yalnız nifrət və qəddarlıq öyrənirlər. Əks halda, tarix indiyə qədər öz körpüsündən irili-xırdalı 15 minə yaxın müharibə adlatmazdı. Bununla belə, müharibədən öyrəniləsi çox dərslər də var. Onun üzə çıxardığı həqiqətlər əslində üzde göründüyündən qat-qat artıqdır. Bu həqiqətləri örtən pərdəni götürmək üçün cəmiyyət publisistikasının, ədəbiyyatın yardımına ehtiyac duyur. Fikrimizi hər birimizin içində yaşayan ən böyük dərdə – dağlıq qarabağ münəqişəsinə doğru konkretləşdirməklə, etiraf edək ki, bu mövzuda nəsrimiz, hələ ki, poeziya və publisistikamıza çata bilmir. Çağdaş Azərbaycan şeiri, publisistikaçı dağlıq qarabağ müharibəsi mövzusunda ardıcıl müraciət etsə də, eyni mövzuya dair ümumiləşdirici nəsr əsərlərinin son dərəcə azlığı bir fakt kimi qarşımızdadır. Bunu şərtləndirən amillər, təbii ki, çoxdur. Bu mövzuya həsr olunan hər bir nəsr əsəri öz məzmununda dağlıq qarabağ münəqişəsinin əsl mahiyyətini açmalıdır. Bu isə müəllifdən böyük məsuliyyət tələb edir. Eyni zamanda, görünür, nəsrələrimizi bu mövzudan çəkəndirən başqa bir məna vi səbəb də var: onlar əsərlərin uğurlu finalı üçün bu münəqişənin özünün tamamlanmasını – Azərbaycan əsgərinin düşmən üzərində qələbəsini gözləyir. Həm də zaman xalqın, millətin keçdiyi tarixi imtahanların mahiyyətini daha yaxşı aydınlaşdırır. onlar haqqında dəqiq nəticə çıxartmaq illərin keşməkeşlərindən sonra daha asan olur. Bu, bütün xalqların ədəbiyyatında özünü göstərən bir reallıqdır. Başqa xalqların ədəbiyyatlarında da xalqın taleyi, onun keçdiyi tarixi imtahanlarla bağlı ən ölməz əsərlər konkret tarixi hadisələrdən xeyli xaman məsafəsi keçdikdən sonra qələmə alınmışdır. Lakin bu müqayisə dağlıq qarabağ mövzusunda susqunluq üçün heç kimə əsas verə bilməz. Əksinə, bu gün dağlıq qarabağ faciəsi barədə yazılan hər bir nəsr nümunəsi, ədəbiyyata gətirilən hər bir insan taleyi bədii səviyyəsindən asılı olmayaraq, xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qarabağ müharibəsi hər bir Azərbaycan insanının evindən, taleyindən keçib. Bu faciə milli düşüncəmizdə, bədii, elmi, fəlsəfi fikir tariximizdə daim öz izlərini saxlayacaq və Azərbaycan nəsrinə də zaman-zaman bu mövzuya müraciət edəcək.

Artıq ilk uğurlu addımlar atılır. Yazıçı Hüseynbala Mirələmovun Qarabağ müharibəsi mövzusunda yenice qələmə aldığı «Dağlarda atılan güllə» («Azərbaycan» jurnalı, №- 7-8, 2004) romanı da belə uğurlu nümunələrdən sayıla bilər. H.Mirələmov bu mövzuya artıq ikinci dəfə müraciət edir. Yazıçının yeni romanında da üslub empirizmi diqqətçəkəndir. Çoxşaxəlilik, Qarabağ faciələrinin konkret insan talehələri fonunda qələmə alınması müəllifin reallaşdırmağa çalışdığı əsas məqsədlərdəndir. Bütün çətinliklərə rəğmən, yazıçı əsər boyu bu məqsədlərə nail ola bilər. O, erməni işğalçıların riyakarlıq maskası arxasında gizlənmiş iyrenc təbiətini üzə çıxartmaq üçün ədəbi ənənələrdən yararlanır. Bu baxımdan H. Mirələmovun yeni romanındakı bəzi məqamlarla Cəfər Cabbarlının «1905 -ci ildə» əsəri arasında müəyyən oxşarlıqlar tapmaq olar. Lakin Hüseynbala Mirələmovun əsərində motiv başqadır və burada erməni təbiəti daha aydın şəkildə canlandırılıb. Dünənə qədər bir yerdə yaşayıb kirmə adlandırdıqları insanların evlərini odlayan, özlərini öldürən, əsir götürən, min bir azab – əziyyətə düşər edən ermənilər bununla öz çirkin əməllərinin sərgisini nümayiş etdirirlər.

Romanın ayrı-ayrı epizodları Qarabağ müharibəsi həqiqətlərini, bu faciənin baş verməsinə günahkar olanların kimliyini üzə çıxarır. Bütün həqiqətlərin ciddi empirik ümumiləşdirmələrlə, onlarca insanın, bütöv ailələrin taleyi fonunda qələmə alınması əsərin mənə və əhəmiyyətini artıran əsas keyfiyyətlərdəndir. Qarabağ cəbhəsində baş verən hadisələrin tarixi xronologiyası, hərbi əməliyyatların gedişi, hərbcilərin peşəkar fəaliyyət tarixəsi müəllifin əsas diqqət hədəfi deyil. O, əsərdə diqqəti bu müharibənin ailələrin taleyinə hansı şəkildə təsirinə, ayrı-ayrı fərdlərin bu proseslərdə iştirak formasına, zəfər və faciələrə yönəldib.

Hüseynbala Mirələmov Qarabağ müharibəsinə tamam yeni bir ədəbi rəqəsdən yanaşır. Burada həyat və məişət xeyli ağırdır. Dağlıq Qarabağda yaşayan hər bir erməni ailəsi övladını ölümdən yayındırmaq üçün cəbhə xəttindən çıxarıb Rusiyaya, Azərbaycan ermənilərinin topladığı Stavropol vilayətinə yollamağa çalışır. Lakin bu kifayət qədər çətin bir işdir. Çünki saqqalı daşnaklar əslində ermənilərə qarşı da amansızdırlar. Onlar yeri gələndə tərəddüd edən, «Böyük Ermənistan dövləti» xülyasına laqeyd yanaşan erməniləri də eyni qəddarlıqla qətlə yetirə bilirlər. Elə buna görə də Ermənistanın işğalçı ordusunun əsasını təşkil edən saqqalı daşnak zabitlərinin vəhşiliyi yerli erməniləri türklərdən daha çox qorxudur. Həm də ona görə ki, nifrət bu qansız və şəərəfsiz insanların gözlərini örtüb. Öz utopik niyyətlərinə çatmaq üçün onlar az qala bütün dünyanı qan gölündə boğmağa hazır olacaq ovqatdadırlar. Bu məxluqların Azərbaycana, bu dövlətin günahsız vətəndaşlarına qarşı törətdikləri vandalizm aktları hüduzsuzdur.

Müəllif Qarabağ müharibəsində ilk baxışdan o qədər də nəzərə çarpmayan incə detalları ayrı-ayrı obrazların həyat və davranışlarının təsvirində parlaq şəkildə üzə çıxardır. Vardanaşın Stavropolda bizneslə məşğul olan qardaşı Sergey də bu obrazlardan biridir. O, bacısını xilas

etmək üçün yollar axtarır. Onun bu məqsədlə Bakıya yolladığı Möhlət nə vaxtsa keçmiş leytenant Şmidt zavodunun fəhləsi olub. Zavodun fəaliyyəti dayanandan sonra o artıq işsizdir. Bu işə hər gün ailəsinin yanına əliboş getməli olan Möhlət üçün böyük mənəvi əzablar deməkdir. O, vəziyyətdən çıxış yolunu ölkədən kənardə axtarır və bir parça çörək ardınca Stavropola doğru yol alır. Əslində heç burada da öz istədiyini tapa bilmir. Stavropol Möhləti yalnız bircə məşəqqətdən xilas edir. O, daha hər gün anası və bacısının, ac-yalavac balalarının əzablı gözlərinə baxmaq əzabına məhkum deyil.

Möhlət SSRİ-nin süqutundan sonrakı dəhşətli iqtisadi böhranın minlərlə qurbanlarından biridir. Ruzigar dünənə qədər normal işi, dolanışığı olan birisini bu gün Rusiyanın ucqarlarında acınacaqlı həyat yaşayan işsiz-peşəsiz, evsiz-ünvansız sərəsiyə çevirib. Lakin Möhlətin faciəsi bununla da tamamlanmışdır. Zəif xarakterinə uyğun olaraq öz qisməti qarşısında müticəsinə boyun əyməyi bacaran Möhlət sapı özümzədən olan erməni nöqərlərinin toruna düşür. Yalnız bir parça çörək barədə düşüncə sadə bir insanı muzdla adam öldürən killərə çevirmək istəyirlər və ilk mərhələdə bu dəhşətli niyyətə qarşı mübarizə aparmaq üçün Möhlət özündə iradə tapa bilmir. Əslində, ermənilərin hüduzsuz fitnəkarlığı qarşısında Möhlətdən belə bir mübarizə gözləmək də mümkün deyil. O, əsərin leymotivini təşkil edən bu sərhədsiz fitnəkarlıq, qaniçənlik motivinə təkbəşinə üstün gələ bilməz. Müəllif Süleymanın ermənilərə əsir düşən oğlu Bəhruzun faciəli taleyinin təsviri ilə bu motivin bütün dəhşətlərini ədəbi baxımdan ümumiləşdirməyi ustalıqla bacarıb.

Ermənilər azərbaycanlı əsir və girovların bədən orqanlarını çıxararaq xarici dövlətlərə satmaqla xalqımıza qarşı soyqırım siyasətini davam etdirirlər. Bəhruz da bu qeyri-insani aktın çoxsaylı qurbanlarından biridir. Ermənilər onun hər iki qolunu kəsmişlər. Oxucu onun taleyinə həyəcanlanmaya bilmir. Bəhruzun faciəsi, onun ağrıları erməni faşistlərinə qarşı bütün vasitələrlə mübarizə üçün istər Azərbaycan cəmiyyətinə, istərsə də dünya ictimaiyyətinə xitabən səsləndirilən bir çağırış, hayqırtıdır.

Hüseynbala Mirələmov bu romanında hər birimizi erməni terrorunun mahiyyətini bütün bəşəriyyətə bəyan etməyə, dünya ictimaiyyətinin gözüne hörümçək toru kimi pərdə çəkən «yazıq erməni» mifini nəhayət ki, söküb atmağa səsləyir, həyəcan təbili çalır. Bununla belə, müəllif sadə ermənilərə qarşı qatı nifrət mövqeyində də durmur. Onun Artaşla Vartanaşın ailəsinə münasibətində bu humanizmi görmək elə də çətin deyil. Onların təmsalında müəllif əslində müharibəni istəməyən, təcavüzkar Ermənistanın terrorçu rəhbərlərinin mənfur məqsədlərinin girovuna çevrilsələr də azərbaycanlılarla dinc qonşuluq şəraitində yaşamaq zərurətini yaxşı dərk edən sadə erməniləri canlandırır. Daşnakların «böyük erməni dövləti» sevdası bu insanlar üçün mənasızdır.

«Dağlarda atılan güllə» romanında məğlub tərəf əslində Azərbaycan deyil. Hərbi əməliyyatlar müxtəlif xəyanətlər hesabına ermənilərin xeyrinə

tamamlansa belə, mənəvi qələbə Azərbaycana məxsusdur. Həqiqət Dağlı Qarabağ münaqişəsinin Ermənistan cəmiyyətini mənəvi deqradasiyaya gətirib çıxarması faktını ortaya qoyur. Bu proses erməniləri artıq uçuruma doğru sürükləməkdədir. Ermənilərə rəğmən azərbaycanlılara bu münaqişə daha böyük mübarizlik ruhu gətirib və əsas qəhrəmanların davranışlarını müəyyən edən də elə bu ruhdur. Ən böyük təhlükə belə bu cəsur insanların təmkinini sarsıda bilmir. Bu baxımdan, Bəy Kamran obrazı romanın ən səciyyəvi qəhrəmanı kimi təqdim olunur. Hələ sovet dövründə belə evində qeyri-qanuni şəkildə beşaçılan tüfəng saxlayan bu dağlar oğlu sanki tarixin qəhrəmanlıq əyyamından qopub gəlib. Məşənin içində özü üçün gizli bir sığınacaq yaradan bəy Kamran bu yerlərdə əsl partizan həyatı keçirir. Yaşının çoxluğuna baxmayaraq, yorğunluq ona yaddır. Bəy Kamranın igidliyi əslində konkret məqsəddən daha çox sadəcə bir həyat tərzidir: bu insan başqa cür yaşaya, hərəkət edə bilməz, dağlar onu belə yetişdirib. Onun qəhrəmanlıqlarının təsviri üçün müəllif romanda ayrı-ayrı epizodlara geniş yer verir. Bəy Kamran ətrafındakı kiçik dəstə ilə çox zaman atəş açmadan da erməni əsgərlərini əsir götürür. Doğma meşələrdəki hər ağac, kol onların ən yaxın pasibanıdır. Bəy Kamran onun dəstəsinin qəhrəmanlıq arealı hətta Sisyanın və Gorusun kəndlərinə qədər gedib çıxır. Bu yenilməz insanlar günahsız soydaşlarımızı erməni əsirliyindən qurtarırlar.

Roman ayrı-ayrı qəhrəmanların təmsalında sovet ittifaqının müxtəlif regionlarından döyüşmək üçün Qarabağ cəbhəsinə gələn azərbaycanlı könüllülərin silsilə obrazlarını da kifayət qədər parlaq şəkildə canlandırır.

Göründüyü kimi, azərbaycanlıların doğma torpaqlarımızın azadlığı uğrunda aparmalı olduqları partizan müharibəsinin ilk epizodlarına da məhz «Dağlarda atılan güllə» romanında təsadüf edilir. Və bu, əsərin əsas bədii məziyyətlərindən biridir. Müəllif bununla böyük bir zərurəti Azərbaycan cəmiyyətinin diqqətinə çatdırmaqla bərabər, həm də oxucularına mübarizlik ruhu aşılayır. O, ayrı-ayrı ədəbi üsullarla isbat edir ki, Azərbaycan oğulları ermənilər üzərində qələbə qazanmağa qadirdirlər. Hüseynbala Mirələmovun çağdaş ədəbiyyatımıza gətirdiyi bu ənənənin elektron informasiya vasitələrinə, mətbuatımıza da sirayət etməsi son dərəcə vacibdir. Yeni nəslin mübarizlik ruhunda yetişməsi üçün itki və faciələrimizi əks etdirən epizodların igidlik, qəhrəmanlıq səhnələri ilə əvəz olunması vaxtı çoxdan çatmışdır. Hüseynbala Mirələmovun romanı bu baxımdan ciddi bir örnək sayıla bilər.

«Dağlarda atılan güllə» romanı 1992-2002-ci illərdə qələmə alınıb. Əslində bu əsər başa çatmamış qalıb: müəllif əsərin finalını da, ayrı-ayrı surətlərin taleyini də, romandan meydana çıxan sualları da, güman ki, hələ məqsədli şəkildə açıq saxlayır. Bu suallar yəqin ki, romanın növbəti cildlərində öz cavabını tapacaq. Romanın növbəti cildlərində adi insanların, əsirlərin, partizanların, itkin və girovların taleyinə bədii işıq salacağı vədi isə oxucularını nigaran qoyan H.Mirələmov üçün həm də böyük bir imtahan və yazıçı məsuliyyətidir.

BƏXTİYAR VAHABZADƏ: UZUN İLLƏR ÖNCƏNİN SÖZÜ

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki yaradıcılığının dəyərli nümunələrindən biri olan bu yazını uzun illər öncə qələmə alıb və 1978-ci ildə işıq üzünə gələn "Sadəlikdə böyüklük" kitabına daxil edib. Müasir şeirimizin görkəmli nümayəndələrindən olan Fikrət Qocanın poeziyasının dəqiq təhlilinin verildiyi məqalədəki fikirlər, zənnimizcə, bu gün üçün də maraqlı və aktual səslənir. Bu cəhəti nəzərə alaraq, yazını biz də oxucularımızın diqqətinə çatdırırıq.

"Aydan alışdırdım papirosumu", "Qızlar gecə ulduzlardan arzu yığır", "Qız qalası ilə şəhəri muxladım sahilə", "Ölüm xəbərinin ümitsizlik soyuğu" və sair ifadələr ilk baxışda adama qəribə gəlir. Necə yəni şəhəri Qız qalası ilə və sair ifadələr ilk baxışda adama qəribə gəlir. Necə yəni şəhəri Qız qalası ilə şahilə muxladım? Şəhəri sahilə muxlamaq olar? Lakin bu deyim tərzləri, istər-istəməz, bizi düşündürür. Qız qalası Bakımızın emblemidir. O, şəhərimizin elə bir nişanəsi, elə bir əlamətidir ki, biz onu başqa şəhərlərdə görə bilmirik. Uca binalar, enli küçələr, parklar, fabriklər, zavodlar, mədəniyyət ocaqları və s. dünyanın bütün şəhərlərində var. Lakin hər şəhərin özünəməxsus elə bir xüsusiyyəti və əlaməti olur ki, bu xüsusi əlamət o şəhərin embleminə çevrilir. Qız qalası da elə. Şəhərin həmin emblemindən söz açan şair həmin əlaməti elə özünəməxsus obrazla deməlidir ki, orijinallıq orijinallığını əks etdirə bilsin. Bizə qəribə görünən "muxlamaq" deyimini burada nişanın, emblemin "sancılmaq", "taxılmaq" əlamətini çox gözəl ifadə edir. Buna görə də biz bu deyimə öz qəribəliyi ilə bərabər, çox doğru və düzgün hesab edirik. Bir də çox işlənmiş ifadələr, sürtük deyim tərzləri qulağı dırmalamur, oxuduqca təəccüb doğurmur. Yeni deyim tərzini çətin qəbul olunur. Lakin oxuduqca təəccüblə bərabər gözəl assosiasiyalar oyadır.

Fikrət Qocadan danışarkən mən nə üçün şairin ifadə tərzindən, deyim xüsusiyyətlərindən başladım? Çünki Fikrət müasir şeir orkestrimizdə bu cəhəti ilə seçilmiş, fərqlənmiş öz musiqi alətini nəinki başqa alətlərin səsindən, hətta çaldığı məlum alətin köhnə səsindən də fərqləndirməyi, onu təzə nəfəslərlə səsləndirməyi bacaran şairdir.

Mən Fikrətin yaradıcılığını lap gəncliyimdən izləyirəm. Ədəbiyyat yolu hamar olsaydı nə vardı ki... Əlbəttə, onun asfalt kimi hamar yolları da var. Amma o yolla gedənlərin ayaq izləri heç vaxt yerə düşmür. LəpİR qalır. Yolu özü açmayanın ayaq izi qalarmı? Gərək xam yerə düşsən, bataqlıqdan keçsən, büdrəyəsən, yıxılasan, dizin əzilə, ufuldayasan, qalxıb üst-başını təmizləyərək təzədən addımlayasan. Əlbəttə, bu yol çətin yoldur. Amma öz yolundur. Ona görə ki, o yolu özün açmısan. Hər işdə adamın öz yolunun olması nə gözəldir! Tapdanmış yolda ləpİR qalmaz, iz qalmaz, heç kəsin nəzərini cəlb eləməzsən. Xamda gedən adamın isə dalınca qışqırırlar: "Hara gedirsən? Hamı gedən yolla getsənə". Bunu tənqidin dilinə çevirsən belə olar:

"De ki, Qız Qalası Bakının sahilində şəhərin emblemi kimi dayanır... Mıxlamaq nədir?". Amma onu bilmirlər ki, sözün yüyəni yoxdur. O, ilham qamçısı altında hara desən gedər. Bədii sözün imkanları hüdudsuzdur. Əgər söz bədiidirsə, qaydası da onun öz içindədir. Bu qaydanı görmək istəyirsənsə, buyur, özün axtar tap. Eldə belə bir söz var: "Atını daşlığa sürmə!". Amma sənət dünyasında gerek atını həmişə daşlığa sürəsən ki, səsi eşidilə. Əli Kərim niyə yaşayır və yaşayacaq? Çünki atını həmişə xam yerdə, daşlıqda çapdı. Nə dedisə, özü kimi dedi. Heç kimin qazanına çömçə salmadı. Sənət aləmində özün kimi yerimək, özüne sadiq qalmaq əsas şərtlərdən biridir. Axı, hər insan bir dünyadır. Fikrət bu böyük gerçəkliyi ilk addımlarından çox gözəl başa düşdü. "Hər ürək oxunmamış bir kitabdır", "Hər üzün qırışında bir ömrün hekayəti" gizlənirsə, bu sirlə dünyadan söhbət açmaq istəyən sənətkar da o aləmə öz qəlbini pancərəsindən baxmaya bilməz. Biləliklə, insan qəlbini eyni çirpintilən hər sənətkara başqa sözlər pıçıldayır və sənətkarların baxış əlvanlığı sənətin əlvanlığını yaratmış olur. Bu baxış əlvanlığı içərisində Fikrət yalnız deyim tərzilə deyil, düşünmə tərzilə də seçilir. Daha doğrusu, deyim tərzilə düşünmə tərzindən doğur. Şairin düşünmə tərzilə nədən ibarətdir? İlk növbədə, mətləbin, yaxud predmetin çölünü deyil, içini, bəzəyini deyil, özəyini görə bilmək və o dərinliyə varə bilmək! Müasir atom dünyasının indiki vəziyyəti və taleyi milliyyətindən, cinsiyyətindən və əqidə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, planetimizin bütün sakinlərini düşündürür. Mən deyirdim ki, indi dünyada elə bir sənətkar tapılmaz ki, bu barədə Öz sözünü deməmiş olsun. Dünya silahlanır. Yeni-yeni kütləvi qırğın silahları icad edilir. Atomlar, hidrogenlər, neytronlar... Bəs sonra? Bəs bu gediş bizi hara aparır? Dünyanın axır nə olacaq? Bu sualların cavabını şair belə verir: **Hər şeydən xəbərsiz yaşamaq arzusuylla Yer kürəsi fırlanır, günə verir özünü...**

Dilimizdəki "Özünü günə vermək" idiomatik ifadəsi "laqeydlik", "bekaçılıq" mənasını daşıyır. Şair də demək istədiyi fikri məhz bu mənanın başına dolandırır. İlk misradakı hər bir şeydən xəbərsiz yaşamaq arzusuylla fırlanan dünya ifadəsi "özünü günə vermək" mətləbini tamamlayır. Bu mətləb açıq deyilməyib! Təhlili və davamı oxucunun ixtiyarına buraxılmışdır. İndi gələn, deyilməmiş mətləbi açaq: bizi yedirən, içirən, böyüdən, düşündürən, bütün sərvətini və sirlərini ixtiyarımıza verən bu yazıq dünyanın günahı nədir ki, özümüzü məhv etmək bir yana dursun, icad etdiyimiz yeni silahlar anamız dünyanın da taleyini qorxu altına alır. Dünya öz taleyini bizə tapşır, arxayın-arxayın "özünü günə verir". Çünki o öz övladlarına inanır, etibar edir. Bəs etibar belə doğruldarlar? Budur şeirdən çıxan nəticə! Ancaq bu nəticə şeirdən sonra gəlir. Şeiri oxuyub dərinləndirən düşünməyə, bu nəticəni tapa bilmərik. Sənətin əsas qayəsi oxucunu düşündürmə bilməyindədir. Düşündürməyən sənət məqbul sənət deyil. Mən Fikrəti həmişə bu cəhətinə görə oxumuş, izləmiş və sevmişəm. Fikrət Vyetnam və Kubaya xeyli şeir və poema həsr etmişdir. Narahat dünyamızın irili-xırdalı bütün hadisələri şairin qəlbində dərhal öz əks-sədasını tapır, ona öz münasibətini bildirir. O, gəzməyi, görməyi çox sevir. Hadisələrini qələmə aldığı ölkələrə gedir. Onu

narahat edən məsələləri yaxından izləyir və yazır. Ümumiyyətlə, xalqların azadlıq uğrunda mübarizəsi mövzusu, demək olar ki, Fikrət Qocanın baş mövzularındandır. Bu cəhətdən böyük təbiətinə dünyanın heyran qaldığı azadlıq mücahidi Çe Geveranın şanlı mübarizəsinə həsr etdiyi "Ünvanlı məkub" poeması ədəbiyyatımızın yaxşı nümunələrindən biridir. Poema təsvir deyil, təəssürat üsulu ilə yazılmışdır. Lakin bu təəssürat böyük mübarizənin nəhəng obrazını gözümüz önündə canlandırır bilir. Şair çox gözəl deyir ki, "qəhrəmanın özündən xəbərsiz güclüdür". Çe Gevera ölümündən sonra da azadlıq uğrunda mübarizə aparən bütün xalqlarla çiyin-çiyinə vuruşur. Buna görə də onun xəbərsiz artıq bütün dünyada da mübarizə bayrağına çevrilmişdir. O, bir ölkədə doğulub, min ölkədə mübarizə aparır.

"Ulduzlu düşüncələr" poeması isə zaman, məkan və bunların daxilində insanın xeyirxah və bədxah əməlləri haqqında şairin fəlsəfi düşüncələridir. Ulduzlar aləminə, kainatın möcüzəli sirlərinə, onun öyrənilməsinə həsr olunan bu əsər əslində insandan, onun taleyindən söz açır. Şair göstərir ki, ulduza ucan da insandır, həyat qayğıları içərisində xırdalıqlara enib bir-birinə qənim kəsilən də. Öldürən də insandır, yaşadan da, quran da insandır, uçuran da... Poema başdan-ayağa qədər bu cür təzadlardan doğan fəlsəfi ümumləşdirmələrin bədii pamfletidir. Şair bizi zəmanəmiz və əməllərimiz haqqında dərinləndirən-dərinləndirən düşünməyə çağırır:

**Məqsədiniz böyük olmasa,
Kiçik kimi qalacaşıq
Torpaq üstündə.
Məqsədiniz böyük olmasa,
Bəşər elə-belə yaşayacaq:
Kimi kefdə, kimi pis gündə.
Xəritədə torpaq
Sərhəd-sərhəd, yamaq-yamaq.
Quşların səması da bölünür,
Bahıqların vətəni də...**

Deyirlər insan meymundan yaranıb. Meymunluq dövrümüzlə insanlıq dövrümüzü müqayisə edən şair dünyanı yenidən bölmək istəyənləri çox böyük məntiqlə mühakimə edərək yazır:

**Meymunlar da meşələri bölməyib,
Bir-birini qırmaşıb.
Meymun tikəni
Meymun vurub uçurmaşıb.**

Bu əsər yalnız Fikrət qələminin deyil, ümumən, poeziyamızın uğurlarından hesab olunmalıdır.

Fikrət QOCA

SİRLİ ALƏM

"Leyli. Leyli" – deyəni kimi
gəlir Məcnun düşür yada.
Yazıq İbni Salam kimi
bədbəxti yoxdu bu dünyada.
Məcnun gəzir səhralarda,
Leylinin əri Salamdı,
onu gərdəyə salandı.
Leyli adı çəkildə
hər bir kəsin
ilk kəlməsi
"Məcnun" olur.
Leyli adı çəkildə qafiyəsi Məcnun olur.
Eşqi nakam İbni Salam,
Qəlbi nalan İbni Salam.
Məhəbbəti özü üçün məzar olan İbni Salam,
Ölümüllə öz eşqindən qisas alan İbni Salam.
Baş açmadı bu nə dərddi,
İnsanlarda nə adəttdi.
Leyli adı bu gözəlin
Salam halalca əridi.
Səhrada gəzən Məcnunun
eşqi dillər azbəridi.
Allah bu eşq balasını
anlamaq olmaz eyləyib,
Leyliyə olan məhəbbət
İbni Salamı öldürüb,
Məcnunu ölməz eyləyib.

DİBÇƏK GÜLLƏRİ

Evimdə dibçək gülləri
çöldə yağan qara baxır;
Elə bilir ağ çiçəkdi,
Göydən yerə çiçək yağır -
Mat qalıbdı zərif güllər
Göydən yağan çiçəklərə.
Niyə qonmur ağ çiçəklərə?
Mənzillərdə dibçəklərə?
Dibçək gülünün gözündə
Yer üzündə
Hər nə varsa gül-çiçəkdi.
Lap yer üzünün özü də
Bir az yekə bir dibçəkdi.

MAT QALMIŞAM

İnsan yaranmışıq,
bu da Allahın verdiyi
Xoşbəxtlikdi, gözəl baxtdı.
Dünyada insan axtarıram
günün günorta vaxtı,
Əlimdə şam;
Bunlar insan ola-ola
Niyə çaqqallıq eləyir,
Mat-məəttəl qalmışam.

NƏ İSTƏYİRSƏN?

Səhər
dilin altında zəhər,
hər sözü dərd, söyüş, şikayət,
Axşam giley-güzar.
Bütün günü zarıyır zar-zar.
Havadan, torpaqdan, günəşdən giley,
Ayrılıqdan, götüşdən giley.
Nə istəyirsən dünyadan,
Dünyaya nə vermişən, ala bilmirsən?
Nə ölən kimi ölürsən,
Nə də dünyada insan kimi qala bilirsən.
Heyif sənə, o görən gözlər,
Görür, dünyanın gözəlliyini duymur.
Bir zərif çiçək ətrini öpüb
gözləri üstünə qoymur.
Heyif sənə, o eşidən qulaqlar,
quşlar, bulaqlar
onun üçün qaldırır səsinə.
Qulaqların dinləmir
dalğaların yosunlu nəfəsini.
Heyif sənə, o əllər,
qum üstündə sığallamır
gözlər bir insan kölgəsini.
Axı bu dünyada o gözlərə, qulaqlara,
əllərə həsrətədi neçə yaşydın.
Heyif, bu dünyanın qədrini
bilməyə-bilməyə yaşadın.

YOX, YOX

Qarını toxla, gözü tox, -
Varı çoxla, ağı çox, -
Yox, yox! Vallah, bir də yox,
eyni adam deyillər.
Onlara uzanan əllər
Bunu yaxşı bilirlər -
eyni adam deyillər.

DOSTLUQ

Var-dövlət artır,
Həyətdə mal-qara,
Ölkədə millət artır;
Dərman-dava artır,
həm də dərd artır.
Vəzifə, iş, iş adamı artır,
həm də namərd artır.
"Dostluq" deyəndə köhnə kişilər
düşür yada.
Sən demə,
Kişilik də köhnəlirmiş dünyada.
Azalıb dostluğa dözə bilənlər,
Dostluq bir-birinə
inamdı, sədaqətədi, dəyanətədi -
Bunlarsız ev nə evdi,
millət nə millətədi?!

Xalqımızın qanında vardı dostluq,
Qohumdan, qardaşdan da yuxarı
tutulardı dostluq.
Bu şeirimi oxuyan deyəcək:
Fikrət sarsaqslayır...
Dostluq nədir ki, ona yas saxlayır.
İcməli deyil,
yeməli deyil,
Başa qoymalı, ayağa geyməli deyil.
Hər şeyimiz varkən dostluq nə gərək,
vallah, heç deyilməli deyil.

Nə deyim, bəlkə haqlısız.
Bəlkə siz başqa tellərlə bağlısınız.
Mən dostlarımı itirəndən
ömür kitabımı bitirmişəm.
Dostlarımla bərabər özümü də
itirmişəm;
Güzgüdə də özümü tanıya bilmirəm.
Dərd budur ki, nə dostları,
nə də özümü qınıya bilmirəm.

ÖZÜN GƏL BARI

Bircə yol gəlmişik üz-üzə bir gün
Məni eşq adlanan bir kainata
Sürgün eyləmişən, gözəlmiş, sürgün,
Alça çiçəyidir saqqahm, saçım,
Bu sənsiz aləmdən hayana qaçım?
Ruhundan keçmişən, qanlı bir oxsan.
Hayana uçmuşan, varsan, ya yoxsan?
Səni axtarmışam mən ömrüm boyu
Bütün gözəllərin gözündə, səni.
Bəlkə də hardasa sənə rast gəlib,
Səni soruşmuşam özündən, səni.
Ürəyim körpədir, ağlayır sənsiz,
Geri haraylaram bütün yolları.
Ömrümü yollara sən səpdin, ay qız,
Canımı almağa özün gəl barı.

BİZ İKİMİZ

Biz ikimiz bir bəlaya düşmüşük,
İmdad üçün kimsə yaxın qoymarıq.
Allah bizə elə bəla göndərüb
Əzabından ömür boyu doymarıq.

Biz getmişdik, o dünyadan gəlirik,
Üzümüzdə göz yaşları – gülürük.
Şirin dərdi zərrə-zərrə bölürük,
Tozunu da heç bir kəsə qıymarıq.

Mən balığam, sən də mənim dənizim,
Sənsən mənim günüm, gecəm, dan üzüm.
Bu sevginin öz dili var, əzizim,
Başqa dili anlamarıq, duymarıq.

Baxışından od almışam, yanmışam,
Bir gün görsək sona çatır yanan şam,
Gülə-gülə mən sönərəm o axşam,
O səhərin qapısını döymərik.

AMMA, HA...

Birini öldürmək həddinə çatanda,
Silaha əl atanda
bir an düşün:
Onsuz da bu, əvvəl-axır öləcək -
Qatil olmaq nəyə gərək.
Çalış ondan uzun ömür sür,
Onun ölümünü gör.
Gör, bayram eləmə, amma, ha...
Özüntü ölümünüz sanma, ha...

“ÜÇÜNCÜLƏR” PYESİNDƏN MAHNI MƏTNİ

İzim bu dünyaya tanış,
Gəzdim eli qarış-qarış.
Kirpiyimdə duzlu yağış -
Mən qərübəm bu dünyada.

Mən haqsızam, hamı haqdı,
Ruhum acdı, qarnım toxdu.
Mənə “can-can” deyən çoxdu, -
Mən qərübəm bu dünyada.

MƏHƏBBƏTSİZ

Bir evdə məhəbbət olmasa əgər,
Qızıldan olsa da o evin damı,
Orda ürək sızlar, könül qəm yeyər,
Bir gün görməyəcək evin adamı.
Bir də görəcək ki, ömür-gün keçdi,
O ev qan qusduğun qızıl bir teştidi.

Aktual söhbət

AZƏRBAYCAN DİLİ FƏNNİ ÜZRƏ FƏNN KURRİKULUMU: O NECƏ OLACAQ?

Təhsilin müasir tələblər səviyyəsində qurulması, bu sahədə həyata keçirilən islahatların uğuru ayrı-ayrı fənlər üzrə kurikulumların hazırlanmasını tələb edir. Ümumtəhsil fənləri içərisində xüsusi yer tutan, şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşdırılmasında, digər fənlərin də daha yaxşı mənimsənilməsində müstəsna rol oynayan Azərbaycan dili bu cəhətdən istisnalıq təşkil etmir; fənnin milli dəyərlər əsasında formalaşdırılmış məzmunu kurikulumunda öz əksini tapmalıdır. Bəs, orta təhsilin ayrı-ayrı pillələrində Azərbaycan dili fənni üzrə əsas xüsusiyyətlər, əldə olunacaq nailiyyətlər kurikulumunda necə müəyyənləşəcək? Onun başlıca tələbləri nədən ibarət olacaq? Əməkdaşımız Oqtay Abbasov bu kimi suallarla Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun direktor müavini, Kurikulum Mərkəzinin rəhbəri Ənvər ABBASOVA müraciət etmişdir.

- Ölkəmizdə təhsil islahatı həyata keçirilir. Bu vaxta qədər xeyli iş görüüb. Təhsilin məzmunu ilə bağlı görülmüş işlər barədə nə deyə bilərsiniz?

- Müstəqil respublika kimi Azərbaycanın inkişafının mühüm göstəricilərindən biri təhsil sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərdir. Bunlar ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil siyasətinin nəticəsidir. Bu siyasət 1995-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında müəyyənləşdirilmişdir. 1999-cu ildə ölkədə Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı hazırlanıb təsdiq olunmuşdur ki, orada məqsəd konkret olaraq göstərilmiş, təhsil sahəsində dövlət siyasətinin mahiyyəti açıqlanmışdır: «...əsas məqsəd məktəbəqədər, orta, ali təhsildən sonrakı peşə və ona uyğun əlavə təhsil pillələrində toplanmış potensialı saxlamaq və inkişaf etdirmək, təhsil sistemini tənzimləyən müvafiq normativ-hüquqi bazanı yaratmaq, cəmiyyətin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında, Təhsil Qanununda təsbit olunmuş tələbləri, siyasi, iqtisadi və sosial həyatının demokratikləşməsinə əsaslanan dövlət siyasətini həyata keçirməkdən ibarətdir». Xüsusi olaraq «demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, inteqrasiya, diferensiallaşdırma, fərdiləşdirmə, humanitarlaşdırma prinsiplərinə əsaslanaraq təhsil alanın bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını, onun təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektinə çevrilməsini başlıca vəzifə hesab edən, milli zəminə bəşəri dəyərlərə əsaslanan, bütün qurumların fəaliyyətini təhsil alanın mənafeyinə xidmət etmək məqsədi ətrafında birləşdirən» yeni təhsil sisteminin yaradılması mühüm vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Yeni təhsil sisteminin yaradılması özündə müxtəlif parametrləri, o cümlədən ilkin olaraq yeni məzmunu ehtiva edir.

- Yeni məzmunun yaradılması dedikdə nəyi nəzərdə tutursunuz?

- Təbii ki, söhbət «təhsilin yeni məzmunu»ndan gedir. Elə məzmunundan ki, müasir dünyanın inkişaf etmiş ölkələri artıq təhsilin belə məzmununu çoxdan tətbiq edirlər və onun müsbət nəticələri barədə aydın təsəvvürə malikdirlər. Belə məzmun nəticələrdən ibarət olur və bacarıqlara söykənir. Şagirdlərin təlim fəaliyyətini ifadə edə bilmək imkanı ilə seçilir.

Yeni məzmunun yaradılmasına az vaxtda nail olmaq mümkündür deyildir. Bunun üçün islahatları tədricən, mərhələlər üzrə aparmaq tələb olunurdu. Odur ki, İslahat Programında təhsil sahəsində aparılan işləri üç mərhələdə yerinə yetirmək nəzərdə tutulmuşdur. 2003-cü ilə qədər birinci və ikinci mərhələlərdə müəyyən hazırlıq işlərini aparmaq, təşkilati-hüquqi baza yaratmaq olmuşdur. 2004-cü ildən Programda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan təhsilinin tarixində ilk dəfə «Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurrikulumu)» hazırlanmış, Azərbaycan respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 30 oktyabr tarixli, 233 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Mahiyyət etibarını ilə yeni olan bu sənəddə ibtidai, əsas və orta təhsil pillələri üzrə ümumi məqsəd və nəticələrlə yanaşı, zəruri hesab edilən fənlər və onlara aid ümumi nəticələri əhatə olunmuşdur. Bu fənlərin içərisində ana dili ön planda dayanır. Digər fənlərdə olduğu kimi, ana dili üzrə nəticələr də əldə olunacaq nailiyyətləri əks etdirir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

İbtidai təhsil pilləsi üzrə. Şagird: sərbəst, düzgün, sürətlə, şüurlu, ifadəli oxuyur və savadlı yazır; dialoqa girir, öz fikirlərini sərbəst və ardıcıl ifadə edir; oxuduğu və dinlədiyi mətnlərə münasibət bildirir; ayrı-ayrı mətnlərdən əsas faktları seçib qruplaşdırır, kicikxəçməli mətnlər qurur; Azərbaycan xalqının dili, tarixi, əxlaqi-mənəvi dəyərləri, mədəniyyəti, inçəsənəti, adət-ənənələri haqqında ilkin məlumatları sadə formada təqdim edir; lüğətlərdən, məlumat kitablarından, kataloqlardan istifadə edir.

Əsas təhsil pilləsi üzrə. Şagird: zəruri fonetik, leksik, qrammatik anlayışları izah edir, onları bir-birindən fərqləndirir, mülahizələrini müxtəlif üsullarla əsaslandırır və təqdim edir; şifahi və yazılı nitqində dilə aid qaydaları mənimsədiyini nümayiş etdirir; verilmiş mətni düzgün və ifadəli oxuyur, onu məzmun xətlərinə görə hissələrə ayırır, mətni müvafiq meyarlar əsasında təhlil edir; dil vahidlərindən məqsədyönlü istifadə etməklə nitqin müxtəlif tip və üsullarında mətnlər qurur, onları təkmilləşdirir; ana dilinə aid tədbirlərin təşkilində yaradıcılıq tələb edən işləri müstəqil yerinə yetirir.

Orta təhsil pilləsi üzrə. Şagird: üslubi xüsusiyyətinə görə mətnləri müqayisə edir, qiymətləndirir, rəy və mülahizələrini bildirir; təqdim olunmuş mövzuya uyğun üslub seçir, fikirlərini şifahi və yazılı şərh edir; nitqin dəqiqliyi, düzgünlüyü və ifadəliliyi üçün zəruri olan normaları şifahi və yazılı nitqində tətbiq edir; müxtəlif üslublarda rəy, çıxış, məruzə və təqdimatlar

hazırlayır; müzakirə, görüş, diskussiya və s. tədbirlərin hazırlanması, təşkil və keçirilməsində yoldaşları ilə səmərəli əməkdaşlıq edir.

Göründüyü kimi, bu nəticələr bacarıqlar formasında ifadə edilmişdir. Onlar şagirdlərə istiqamətlənmiş ümumi nəticələr kimi formalaşdırılmışdır. Əslində bu nəticələr ana dili üzrə milli səviyyədə müəyyən edilmiş standartlardır. Şagirdlər hər təhsil pilləsini başa vurarkən həmin standartlara uyğun səviyyəyə nail olduqlarını nümayiş etdirə bilməlidirlər.

- Bu sənəddə fənlərin, o cümlədən ana dilinin əsaslandırılması verilir.

- Bəli, əslində bu, yeni kurrikulumlar üçün xarakter cəhətlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, təhsilin məzmununa daxil edilən ana dili hansı həcmdə, miqyasda zəruri olması baxımından əsaslandırılır. Bu isə fənn üzrə əhəmiyyətsiz hesab edilən məzmun elementlərinin, artıq materialların islah olunmasına imkan yaradır. Məzmunu daxil edilmiş anlayışların faydalılığını açıq-aşkar göstərir.

Ümumiyyətlə, kurrikulumda əsasən nəticələr üzərində qurulmuş fənnin məzmunu bir-birilə bağlı olan əsaslandırılmaldan ibarətdir. Orada əhəmiyyəti görünməyən müddəə verilmir.

- Fənnin məzmununun nəticələrdən ibarət verilməsi hansı zərurdən irəli gəlir?

- Bunu daha çox iki mühüm cəhətlə izah etmək olar. Birincisi, bu gün qloballaşan təhsil şəraitində əldə olunan nailiyyətlərin düzgün ölçülməsi və dəyərləndirilməsi tələb olunur. Bunun üçün konkret təhsil standartlarının (ölçülməsi mümkün olan nəticələrin) müəyyənləşdirilməsi vacib hesab edilir.

İkincisi, təhsildə demokratikləşmə prinsipi yalnız gözlənilən ümumi nəticələrə vahid standart tələb kimi qarşıya qoyur. Gələcəkdə müxtəlif növ şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində həmin standartların əsas götürülməyini nəzərdə tutur. Bu nəticələrin əldə olunması üçün strategiyaların seçilməsində sərbəstlik verilir. Dərslik müəllifləri təlim standartlarının reallaşdırılmasına təminat verən dərslik dəsti hazırlamaqda mövcud vəziyyətdən çıxış edərək orijinal məzmun və struktur müəyyənləşdirirlər. Müəllimlər isə işlədikləri mühtit tələblərinə uyğun təlim strategiyaları hazırlayırlar.

- Ana dili kimi hazırlanan Azərbaycan dili kurrikulumunun məzmununda hansı məsələlərin əhatə olunması nəzərdə tutulur?

- Azərbaycan dili fənn kurrikulumu giriş və üç bölmədən ibarət olacaqdır. Girişdə fənnin məqsəd və vəzifələri, əhəmiyyəti, xarakterik xüsusiyyətləri, kurrikulumun tərtibi prinsipləri əhatə ediləcəkdir.

Fənnin məzmunu hissəsində məzmun xətləri, məzmun xətləri üzrə ümumi nəticələr, siniflər üzrə nəticələr, əsas və alt-standardlar veriləcəkdir. Eyni zamanda fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya məsələləri də bu hissədə əhatə olunacaqdır.

Azərbaycan dili kurrikulumunda həlledici hissələrdən biri «Təlim strategiyası»dır. Burada Kurrikulumda müəyyən olunmuş məzmun

standartlarını reallaşdırmaq üçün strateji əhəmiyyət daşıyan tövsiyələr verilir. Azərbaycan dili üzrə təlimin təşkilinə verilən tələblərin, forma və üsulların, müəllimin fəaliyyətinin planlaşdırılmasına aid nümunələr həmin tövsiyələrdə əhatə olunur. Onların dərslük yazanlar, məktəb kurikulumlarını hazırlayıb həyata keçirənlər, idarəçiliklə məşğul olanlar üçün faydalı olacağı diqqət mərkəzində saxlanılır.

- Azərbaycan dili kurikulumunun hansı xarakterik xüsusiyyətləri vardır?

- Azərbaycan dili kurikulumunun özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Fənn kurikulumları nəticəyönümlü xarakterə malikdir. Bu xüsusiyyət onu əvvəlki proqramlardan kəskin şəkildə fərqləndirir.

- Nəticəyönümlülük nədir?

- Bu, müasir kurikulumların hazırlanmasında nəzərə alınan mühüm didak prinsiplərdən biri hesab edilir. Təlim prosesindən əldə olunacaq nəticələrin əvvəlcədən müəyyən edilməsi və onun məzmunu gətirilməsi bu prinsipin başlıca cəhətlərindən biri kimi dəyərləndirilir.

Nəticəyönümlülüyn olması ilk növbədə təlim fəaliyyətlərinə əsaslanır, bütövlükdə təlim prosesinin mahiyyətini təşkil edən son nəticəni görməyə imkan verir. Fənn kurikulumlarında təlimin nəticələri müxtəlif olur: ümumi nəticələr, xüsusi nəticələr. Hər bir fənn kurikulumunda özünə yer tutan bu nəticələr təlim baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onlar həm məzmunu müəyyənləşdirmək, həm də qiymətləndirmə aparmaq işində öz rolunu oynayır. Bu nəticələr əslində həmin təhsil pilləsi üzrə milli səviyyədə müəyyənləşdirilmişdir ki, onlar Respublikada bütün fənlər üzrə ümumi təhsilin məzmununu ifadə edir. Məzmun xətləri və siniflər üzrə hazırlanmış nəticələr isə ümumi nəticələrə uyğun xüsusi nəticələr kimi təsdiq olunur.

2. Fənn Kurikulumları şagirdyönümlülüynü ilə seçilən sənəddir.

Fənn Kurikulumlarında öz əksini tapan bütün nəticələr şagirdlərə, onların inkişafının izlənməsinə yönəldilmişdir.

Fənnin ümumi məsələlərindən biri kimi məqsəd və vəzifələrin belə müəyyənləşdirilməsində şagird şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafı diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Onların sinifdən sinifə, bir təhsil pilləsindən digərinə keçməsinin tənzimlənməsi, normal inkişafın istiqamətləndirilməsi ön planda saxlanılmışdır.

Şagird fəaliyyətlərinin təmin olunması və formalaşması, onun bir subyekt kimi inkişaf etməsi üçün müvafiq təlim şəraitinin yaradılması mühüm amil kimi nəzərə alınmışdır. Şagirdin idraki, hiss və psixomotor bacarıqlarının müəyyən olunmuş həddə çatması üçün humanist və demokratik prinsiplərə söykənən iş üsulları və formalarının seçilməsinə rəvac verilməsi, ən müasir texnologiyalardan istifadə olunacağı göstərilmişdir.

Fənn kurikulumlarında şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə işin məzmunu bilavasitə bir subyekt kimi təlim alanlara yönəldilir. Qiymətləndirmə standartlarında şagirdlərin fəaliyyəti, üzərində işlədikləri məzmun və şərait elementləri ilə yanaşı, onların əldə edəcəkləri minimum

nailiyyətlər də ifadə edilir. Bu zaman şagirdin minimum təlim şəraiti, fizioloji və psixoloji durumu nəzərə alınır. Bütövlükdə fənn kurikulumunda şagird şəxsiyyətinin inkişaf istiqamətləri bütün parametrlərdə aydın görünür.

3. Fənn kurikulumları konseptual sənəddir.

"Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası "(Milli Kurikulum)" sənədindəki müddəalar Respublikada hər hansı fənn üzrə fəaliyyətlər sistemini ümumiləşdirmək baxımından konseptual xarakter daşıyır. Ona görə də fənn kurikulumları öz növbələrində həm də çərçivə sənədi hesab edilir. Ondan sonra hazırlanacaq məktəb və sinif kurikulumlarının ümumi prinsiplərini əks etdirir.

Fənn kurikulumları hər bir fənn üzrə məqsəd, vəzifə, məzmun, texnologiya və qiymətləndirmə məsələlərini əhatə etməklə çox çeşidli iş parametrlərini əlaqəli şəkildə ümumiləşdirir. Nəticələr şəklində olan məzmun təhsil pillələri və siniflərə aid məzmun xətləri üzrə kurikulumda daxil edilir. Standartlar səviyyəsində təqdim olunmuş siniflər üzrə nəticələrin sərhəddi standartlar və alt-standartların (beyçmarkların) hüdudunda müəyyənləşdirilir. Məsələn, I sinifdə ana dili üzrə "Oxu".

Oxuyub-anlama. ...2.0. Şagird ilkin oxu texnikasına yiyələndiyini nümayiş etdirir.

2.1 Nitq səslərini nümayiş etdirir...". Bu təlim standartları məktəb səviyyəsində təlim məqsədlərinin müəyyən olunması üçün nə dərəcədə konseptual əhəmiyyət kəsb edirsə, təlim texnologiyaları və qiymətləndirmə məsələlərində məktəblərdə tətbiq olunma baxımından da həmin əhəmiyyətə malikdir.

4. Fənn kurikulumları integrativ xarakter daşıyır.

Bu, ilk növbədə onun ümumi təhsil məktəbləri üçün hazırlanması və şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına imkan yaratması ilə əlaqədardır. İlk növbədə şagirdlərdə həyati bacarıqların formalaşdırılması, onların davamlı fəaliyyət üçün hazırlanması ilə bağlıdır. Ona görə də kurikulumlarda əks olunmuş, təlim nəticələri (təlim standartları) biri-digərini tamamlamaq, möhkəmləndirmək, davam etdirmək baxımından elə ardıcılıqla verilir ki, onların vasitəsilə şagird şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafını izləmək mümkün olsun. Bu əlaqələr məzmun və istiqamətinə görə iki yerə ayrılır: şaquli inteqrasiya, üfüqi inteqrasiya.

Şaquli inteqrasiya daha çox fənnin siniflər və mərhələlər arasındakı əlaqəni, üfüqi isə müxtəlif, lakin uyğun gələn fənlərin əlaqəsini ehtiva edir. Bütün hallarda şagirdlərin integrativ standartlar əsasında ölçülə bilən bacarıqlara yiyələnmələri diqqət mərkəzində saxlanılır.

5. Fənn kurikulumları qabaqlayıcı xarakter daşıyır.

Bu, onun konseptuallığından irəli gəlir. Kurikulumlar bütün təlim nəticələrini əks etdirməklə sondakı nailiyyətləri fərz etməyə imkan yaradır.

Öyrənmə prosesinin nəticəsində əldə olunan nailiyyətin hansı səviyyədə olmasını müəyyənləşdirmək üçün şərait əmələ gəlir.

Bəzən yeni kurikulumların islahedici xarakterə malik olduğu göstərilir. Təbii ki belə bir yanaşma yeni kurikulumların nəticəyönümlü xarakterini, onun qabaqlayıcı funksiyasını zəiflədir.

Bütün bunlarla yanaşı, fənn kurikulumları həm də: müxtəlif bacarıqların öyrənilməsinə nəzərdə tutan balanslaşdırılmış və əhatəli yanaşmanı əhatə edir; təlimin fəal üsullarından istifadə olunmaqla məzmun standartlarının səviyyəsinə çatmağa imkan yaradır; şagirdlər bilik və anlayışlarının daim qiymətləndirilməsini, tədris ili ərzində düzəlişlərin edilməsini (korrektələri aparmasını) nəzərdə tutur; şagirdlərin təlimə cəlb olunmasını, davamlı təhsilə hazırlanmasını və həvəsləndirilməsini təmin edir;

şagirdlərin təhsil alarkən, bilkləri qiymətləndirilərkən, kompüter savadı artırılarkən müasir texnologiyalardan istifadə etmələrini nəzərdə tutur; uyğun təlim resurslarına və inzibati yardıma malik olur.

- Azərbaycan dili kurikulumu ilə yeni ənənəvi Azərbaycan dili proqramı arasında hansı fərqlər vardır?

- Bu ritorik suala cavab verməzdən əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, bu günümüzdə qədər məktəblərimizdə fənn proqramlarından istifadə olunur. Təlimin məzmununu özündə ehtiva edən bu sənəd haqqında müəllimlərimizin kifayət qədər məlumatı vardır. Birmənalı olaraq bu məlumatlarda proqramlar fənn üçün mühüm atribut hesab edilir, onun mahiyyət və məzmunun ifadə olunmasında ikinci mühüm sənədin adı çəkilir. Bəlkə də, elə bu səbəbdəndir ki, kurikulum anlayışının müzakirəsində fikirlərini söyləyənlərin xeyli hissəsi fənn kurikulumlarını fənn proqramı kimi izah edir, onlar arasında, demək olar ki, heç bir fərq olmadığı barədə mülahizələr yürüdürlər. Belə bir münasibətin yaranması əvvəlki stereotiplər zəminində təzahür edərək meydana çıxır. Əslində isə bunlar eyni pedaqoji anlayışlar olmadığından onları eyniləşdirmək, dublet sözlər kimi dəyərləndirmək hazırkı pedaqoji fikir müstəvisində yalnız addım hesab edilir.

Pedagoji ədəbiyyatlarda tədris proqramları dövlət sənədi kimi dəyərləndirilir. Göstərilir ki, "ayrı-ayrı fənlərdən bilik, bacarıq və vərdişlərin həcmi, mövzuların tədrisi ardıcılığını və həmin mövzulara, yaxud bölmələrə verilən saatların miqdarını müəyyən edən dövlət sənədinə tədris proqramı deyilir". Göründüyü kimi, proqramda üç mühüm cəhətin əks olunduğu aydın göstərilir: bilik, bacarıq və vərdişlərin həcmi; mövzuların tədrisi ardıcılığı; mövzu yaxud bölməyə ayrılan saatların miqdarı.

Artıq dilimizdə işlənməyə başlayan və xeyli nümunələri ifadə edən kurikulum anlayışı Azərbaycan pedaqoji fikrində özünəməxsus mahiyyət kəsb edərək yer tutmuşdur: "Kurikulum təlim prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin səmərəli təşkilinə, məqsədyönlü və ardıcıl həyata keçirilməsinə imkan yaradan konseptual sənəddir".

Fənn kurikulumları konseptual xarakter daşıdığından məzmununda fənnin təlimi ilə bağlı olan problemlərə aid məsələləri ümumiləşdirir. Fənn üzrə bütün fəaliyyətləri istiqamətləndirir, onların nizamlı, normaya uyğun inkişafını tənzimləyir.

- Müsahibəyə görə sağ olun.

RUS BÖLMƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN QƏBUL PROQRAMI: MÜLAHİZƏLƏR, AÇIQLAMALAR

Sovet dönəmində uzun müddət orta məktəblərin rus bölmələrində Azərbaycan dili tədris olunsay da, yüksək nəticə əldə etmək mümkün deyildi. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi qazandıqdan bəri Azərbaycan dilinin müxtəlif səviyyələrdə tətbiqi işinə xüsusi fikir verilir. Dövlətin qəbul etdiyi qərar və göstərişlər bu məsələyə istiqamətverici stimül daşıyır. Son vaxtlar orta təhsil mərhələsində də bu dilin tədrisi ilə bağlı müəyyən işlər görülmüşdür. Bir neçə il bundan əvvəl ali məktəblərin rus bölmələrində qəbul imtahanına Azərbaycan dilindən də bəzi suallar salındı (rus dilinin daxilində). Ancaq əlamətdar hadisədir ki, 2007-2008-ci tədris ili üçün qəbul zamanı bu bölmələrdə Azərbaycan dili fənnindən ayrıca imtahan nəzərdə tutuldu. Bunun üçün rus bölmələrində Azərbaycan dili proqramı yenidən işlənib dərc edildi və "Abituriyent" jurnalında müvafiq test nümunələri təqdim olundu. Həmin proqramla və ümumiyyətlə, rus bölmələrində Azərbaycan dilinin öyrənilməsi ilə bağlı pedaqoji elmlər namizədi Akif Məmmədovun professor Yusif SEYİDOVLA müsahibəsini oxuculara təqdim edirik.

- Hörmətli professor, bu proqram sizin rəhbərlik etdiyiniz elmi-metodik seminarda hazırlanmış, müzakirə və təsdiq edilmişdir. Əvvəlcə xahiş edirəm, belə bir sualına cavab verəsiniz: Azərbaycan Respublikası çoxdandır ki, dövlət müstəqilliyi qazanmışdır. Biz indi rus bölməsində dövlət dilindən imtahan təyin etməkdə gecikməmişik ki? Hansı səbəbdən bu, məhz indiki dövrə təsadüf edir?

- Bildiyiniz kimi, "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" 2002-ci il sentyabr ayının 30-da qəbul olunubdur. 2003-cü il yanvar ayının 2-də "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası fərmanı verildi. O vaxtdan həmin Qanun qüvvəyə mindi. Qanunun bir maddəsi (5-ci maddə) təhsillə əlaqədardır. Təlimi başqa dillərdə olan müəssisələr nəzərdə tutularaq deyilir: "Azərbaycan Respublikasında ali və orta peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul zamanı Azərbaycan dili fənnindən imtahan verilməlidir".

Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası həmin göstərişə uyğun olaraq tədbirlər planı hazırladı. Mütəxəssis kimi məni də dəvət etdilər, komissiyanın sədri və idarənin digər məsul şəxsləri ilə bərabər geniş müzakirə keçirildi; məsləhət olundu ki, qarşıdakı tədris ili üçün (2003-2004-cü tədris ili) rus bölməsinə aid qəbul imtahanları fənləri sırasında Azərbaycan dili də nəzərdə tutulsun. Artıq beşinci dəfədir ki, rus bölmələrinə qəbulda Azərbaycan dili imtahanları sırasındadır. Demək istəyirəm ki, rus bölməsinə qəbulda Azərbaycan dilinin qəbul imtahanları sırasında salınması "Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" ilə əlaqədardır.

Ancaq qəbulda Azərbaycan dilinin yeri haqqında söhbət başqa məsələdir. Dediğiniz kimi, Azərbaycan dili fənni başlanğıc olaraq rus dili fənninin

tərkibinə daxil edildi, lakin həllediciliyi nəzərə alınmadı, sonra bir qədər təkmilləşmə aparıldı. 2007-2008-ci tədris ilinə qəbulda başqa münasibət meydana gəldi. Yəni Azərbaycan dili fənni rus dili fənnindən ayrıldı və müstəqil imtahan fənninə çevrildi. Həm də qəbul imtahanlarından əvvəlcə sahibdi. Mənası odur ki, abituriyentin qəbul imtahanlarına buraxılması onun Azərbaycan dilini bilməsi səviyyəsindən asılı olur. Bu, yaxşıdır. Ancaq burada bir cəhət var. O da bundan ibarətdir ki, qanunda **imtahan məsələsi** qoyulur. İndi Azərbaycan dili fənni üzrə keçirilən tədbir **imtahan deyil, yoxlamadır**. Tədris işində imtahanla yoxlama müxtəlif anlayışlardır.

Rus bölməsinə qəbulda Azərbaycan dilindən imtahanın keçirilməsinə adi tədbir kimi baxmaq olmaz. Bunun ictimai-siyasi mənası, həm də əməli əhəmiyyəti var. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin sözlərini yada salın: "Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dili – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir". "Dövlət dili haqqında qanun"da bir sıra çox mühüm tədbirlərlə bərabər, Azərbaycan dilindən imtahan qəbulu haqqındakı qeyd bu göstərişlə bilavasitə əlaqədardır. Nəzərdə tutulur ki, bu tədbir əcnəbi dillərdə təhsil alan gənclərin Azərbaycan dilini yaxşı öyrənmələrinə təsir edə bilər.

– **Proqramın tərtibində hansı prinsipləri əsas götürmüsünüz? Müəllim və abituriyentlərimiz bu proqramla işləyərkən daha çox nələrə fikir verməlidirlər?**

– Bilmirəm hansı proqram nəzərdə tutulur?

– **"Abituriyent" jurnalında rus bölmələri üçün tərtib olunmuş proqramdan söhbət gədir.**

– Prinsip abituriyentin Azərbaycan dilini bilmək dərəcəsini müəyyən etməkdən ibarətdir. Proqram əsasında ardıcılıqla, şifahi və yazılı nitqin inkişafına çalışılmalıdır. Həyətdə, küçədə, yəni adi, qeyri-rəsmi ünsiyyətdə dil öyrənməkdən, nitqin inkişafından söhbət getmir; ədəbi dilin öyrənilməsindən, dilin rəsmi əsaslarla öyrənilməsindən gədir. Bunun üçün dərslik kifayət etmir. Dərslik istiqamət verir, dil öyrənmək, daha doğrusu, dilin qaydalarının mənimsənilməsi üçün əsas verir. "Abituriyent" jurnalındakı proqram da eyni məqsəd daşıyır. Abituriyent həmin proqrama əsaslanıb bir neçə aya dil öyrənməyə bilməz. Gələcək abituriyent ibtidai məktəbdən bu işə başlamalıdır. Daha doğrusu, məktəb, müəllimlər ibtidai hazırlığı görməlidirlər. Proqram isə yada salmaq vasitəsidir, abituriyentin diqqətini cəlb etmək üçündür. Proqram onun üçündür ki, abituriyent biliyini nəzərdə tutulan məsələlər ətrafında səfərbərliyə alsın. Proqramın tərtibində təlimi rus dilində olan məktəblər üçün buraxılmış dərsliklər əsas hesab olunmuşdur.

– **Professor, bu il Azərbaycan bölmələri üçün söhbət gədən fəndən – Azərbaycan dilindən qəbul proqramları hazırlanarkən bir çox problemlər, çətinliklər ortaya çıxdı. Bu problemlərin bir hissəsi hazırda qüvvədə olan alternativ dərsliklərdə bəzən eyni anlayışa fərqli yanaşmalardan irəli gəlirdi? Sizdə necə, hansı çətinliklər qarşıya çıxdı?**

– Dərslik tərtibində dil faktlarına obyektiv yanaşılarsa, müəlliflərin hamısı dilçilik məsələlərini lazımi səviyyədə bilsələr və nəhayət, proqrama

əsaslanarsa, dərsliklər arasında elmi fikir fərqi olmaz. Metodikasında fərq ola bilər, tapşırıq mətnlərində fərq ola bilər. Ancaq, dediyiniz kimi, indiki dərsliklərdə müəyyən fərqlər var. Test üçün proqram tərtibində çalışılmalıdır ki, fikir ayrılığından yan keçilsin, əks halda abituriyent anlaşılmaz vəziyyətdə qalar. Qaldı ki, rus bölməsi üçün Azərbaycan dilindən proqram və testlərin tərtibinə, burada fikir ayrılığına yol verilmir.

– **Aydındır ki, ikinci dilin tədrisində onun praktik istiqaməti önə çəkilməli, daha çox buna xidmət edən mövzulara yer verilməlidir. Amma proqramda bir neçə sifət nəzəri mövzular da var. Məsələn, açıq və qapalı hecalar; nitq hissəsi anlayışı; əsas və köməkçi nitq hissələrini bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər və s.. Bunlar hansı məqsədlə proqrama daxil edilmişdir?**

– Akif müəllim, Sizinlə razıyam ki, "İkinci dilin tədrisində onun praktik istiqaməti önə çəkilməli, daha çox buna xidmət edən mövzulara yer verilməlidir". Ancaq "önə çəkilməli", "daha çox" ifadələri göstərir ki, proqramda nəzəri materiallara yer verilməsinə etiraz etmirsiniz. Onu da deyirsiniz ki, "proqramda bir neçə sifət nəzəri mövzulara...". Deməli, praktik cəhət önə çəkilibdir ki, nəzəri mövzu çox deyil, "bir neçə"dir. Bunlar da abituriyentin dil bilmək səviyyəsini meydana çıxarmaq məqsədi daşıyır.

Məktəbdə şagirdə bütün illər boyu mətn oxutdurmaq (şeyr və ya nəsr) olmaz. Nitqin inkişafında bunların rolu əsasdır, ancaq ədəbi dili öyrənmək, ədəbi dildə nitqin inkişaf etdirmək, səhsiz və rəvan yazmaq, oxumaq və danışmaq üçün nəzəri məlumatlı keçinmək mümkün deyil. İkinci dilin tədrisində dünya praktikasında bunu sübut edən nümunələr çoxdur.

– **Proqramın izahat hissəsində deyilir ki, qəbul imtahanları üçün test tapşırıqları proqramda nəzərdə tutulan fonetika, leksika və qrammatikaya dair mövzular əsasında tərtib edilmişdir. Ancaq proqramda adı çəkilən bölmələrdən əlavə, bəzi nitq etiketlərinin və sənəd formalarının da öyrədilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, nümunələrində nitq etiketlərinə aid test də vardır. Bu, çox yaxşıdır. Mənə elə gəlir ki, Azərbaycan dilinin öyrədilməsi baxımından bir neçə mövzunu da gələcəkdə proqrama daxil etmək olar: Azərbaycan dilində işlənen sözlərin mənşəcə fərqləndirilməsi; Azərbaycan dilinin üslubiyatına dair müəyyən nəzəri və praktik bilik və bacarıqların verilməsinə nəzərdə tutulan mövzular və s. Buna necə baxırsınız?**

– Yaxşı.

– **Hörmətli professor, bu gün Azərbaycan dilinin tətbiqi işi sizi qane edirmi?**

– Ümumiyyətlə, respublikada Azərbaycan dövlət dilinin tətbiqi işi qaneedicidir. Rusdilli məktəblərdə isə Azərbaycan dilinin tədrisini daha da yaxşılaşdırmaq arzu olunur.

– **Müsahibəyə görə sağ olun.**

DİLİMİZİN, ƏDƏBİYYATIMIZIN GÖZƏL BİLİCİSİ VƏ TƏBLİĞATÇISI

Peşəsini dərin məhəbbətlə sevən, ondan ayrılmığı xəyalına gətirməyən cəfakəs müəllimlərimiz az deyil. Bakının Sabunçu rayonundakı 72 sayılı məktəb – liseyin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi G.Veysəlov yaxından tanıdığımız belə müəllimlərdəndir. Ömrünün 30 ildən çoxunu dilimizin və ədəbiyyatımızın tədrisində, təbliğinə həsr etmiş bu insanı çoxları tanıyır, haqqında ehtiramla danışır, hörmətini gətirirlər. Təsədüfi deyil ki, zəhmətlə yığılmış ömür sahibi olan bu qabaqcıl müəllim Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 4 oktyabr 2004-cü il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi adına layiq görülmüşdür.

Gəncəvi müəllim 1953-cü ildə Azərbaycanın dilbər guşələrindən olan İsmayılı rayonunda dünyaya göz açmışdır. Valideyləri ona ad qoyanda sanki gələcəkdə ədəbiyyatçı olacağını duymuşdular. Söhbət düşəndə Gəncəvi müəllim zarafatla deyir ki, mən elə anadangəlmə ədəbiyyatçıyam. O, orta məktəbi Bakıda bitirmişdir. Ədəbiyyata, ana dilimizə sonsuz maraq onda hələ orta məktəb illərində – 226 sayılı məktəbdə oxuyarkən yaranmışdı. Həmin illəri xatırlayarkən, Gəncəvi müəllim ona dil-ədəbiyyatdan dərslər demiş, tanınmış yazıçı və jurnalist Oqtay Eldəgəzi minnətdarlıqla yad edir.

1972-ci ildə G.Veyselov uğurla imtahan verərək Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsinə daxil olur. Təhsil illərində fakültənin əlaçı tələbələrindən biri kimi tələbə elmi cəmiyyətində yaxından iştirak edir, elmi axtarışlara marağı ilə seçilir, ictimai işlərdə çalışır. Tələbəlik illərindən, müəllimlərdən söz düşəndə Gəncəvi müəllim deyir: "Filologiya fakültəsində oxuduğum illərdə respublikamızın gözəl ziyalıları, görkəmli alimləri bizə dərslər deyirdilər. İşıqlı şəxsiyyətlər olan yazıçı İsmayıl Şıxlı, Afad Qurbanov, M.Məmmədov, M.Həkimov, H.Balyev kimi müəllimlərdən biz təkcə elm yox, həm də ziyallıq, vətənpərvərlik, insanlıq dərsləri almışıq. Bu gün mən həyatda qazandığım uğurlara görə, müəllimlərimə borcluyam".

Ali məktəbi fərqlənənə diplomu ilə bitirən gənc müəllim təyinatla göndərildiyi İsmayılı rayonunun ucqar dağ kəndlərindən birində – Xankənd 8 illik məktəbində işə başlayır. Təbiətən fəal, çalışqan, zəhmətkeş olan Gəncəvi qısa zamanda özünü bacarıqlı, səriştəli bir mütəxəssis kimi tanıdır. Rayonun ictimai tədbirlərində, elmi-metodik konfranslarda məzmunlu çıxışları ilə diqqəti cəlb edir. Rayon müəllimləri ona yüksək etimad göstərərək, Azərbaycan müəllimlərinin IV qurultayına nümayəndə seçirlər. Öz

üzərində müntəzəm çalışan kənd müəllimi respublika səviyyəli pedaqoji mühazirələrdə, elmi-metodik konfranslarda çıxışlar edir, "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" jurnalında, "Azərbaycan müəllimi" qəzetində müxtəlif mövzularda məqalələr çap etdirir.

Daha sonra G.Veyselov pedaqoji fəaliyyətini Bakı şəhərində davam etdirir; Sabunçu rayonundakı 128 sayılı məktəbdə müəllim, direktor müavini vəzifələrində çalışır.

1990-cı ildə Sabunçu rayonunun məktəbinin bazasında 72 sayılı yeni tipli məktəb-lisey təşkil olunur. Gəncəvi bacarıqlı müəllim kimi həmin məktəbə dəvət olunur. Məktəb-liseyin müəllimlərinə yaradılan yaradıcılıq şəraitində o, daha fəal çalışır. Təhsilin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi istiqamətində əməkdaşlıq pedaqogikasının tələblərinə uyğun fəaliyyət planı hazırlayır. V sinifdən başlayaraq dərslər dediyi siniflərdə yeni iş üsullarının tətbiqi əsasında dil-ədəbiyyat fənlərini tədris edir. Çəkilən zəhmət hədəfə gətirir. Liseyin ilk məzunları 1997-ci ildə ali məktəblərə qəbul imtahanında iştirak edirlər. Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası qəbulun statistik məlumatlarını açıqlayanda Gəncəvi müəllimin 7 ildə apardığı gərgin işin uğurlu nəticəsi aydın oldu; liseyin məzunları Azərbaycan dili fənni üzrə respublikada ən yüksək nəticə göstərdilər. Bu uğur onun zəhmətlə yığılmış ömrünün ən unudulmaz səhifələrindən biri oldu.

Artıq 10 ilə yaxındır ki, həmin ənənə davam edir. Gəncəvi müəllim və onun həmkarlarının sayı nəticəsində məktəb-liseyin şagirdləri hər il qəbul imtahanlarında yüksək nəticələr göstərirlər, məktəblilər arasında öncül yerləri tuturlar.

Həmin uğurlu ildən sonra Gəncəvi müəllimin fəaliyyətində yeni istiqamət yaranır. TQDK – nın nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri üzrə seminarın fəal üzvü kimi test metodikasının təkmilləşdirilməsində, testlərin hazırlanmasında yaxından iştirak edir, TQDK – nın nəşri olan "Abituriyent" jurnalında çıxış edir. Fənn müəllimləri və abituriyentlər onun dosent İ.Əhmədovla birgə yazdığı "Leksika bölməsini necə öyrənməli", "Köməkçi nitq hissələri bölməsinə dair bəzi tövsiyələr" adlı məqalələrini böyük maraqla qarşılamış və onlardan bəhrələnmişlər.

Gəncəvi müəllim pedaqoji mətbuatda müntəzəm çıxış edir. Onun "Bədii ədəbiyyat anlayışlarını şagirdlərə necə mənimsədirəm", "Azərbaycan dili dərslərində alqoritmlərdən istifadə imkanları", "V sinifdə ədəbiyyatın Azərbaycan dili ilə əlaqəli tədrisi təcrübəsindən", "Sənətkarların həyatını keçərkən", "İbtidai siniflərdə fənlərarası əlaqəyə dair" və s. məqalələri dərc olunmuş və həmkarları tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

Gəncəvi müəllim sənətinin vurğunu olan müəllimlərimizdəndir. Hələ gənclik illərindən ona müxtəlif sahələrdə iş təklif olunsa da, o, məktəbdən ayrılmığı ağına belə gətirməmişdir. "Məktəb mənim məbədgahım, müəllimlik alın yazımdır" deyən Gəncəvi müəllimin bir çox şagirdləri onun yolu ilə getmiş, hazırda müxtəlif məktəblərdə dil-ədəbiyyat müəllimi kimi çalışmaqdadırlar. O, hər dəfə Xəyyam Nəbiyevin, Məftunə Abbasovanın, Nüşabə İsgəndərovanın, Könül Məmmədovanın və başqalarının uğurlarını görəndə sevinir, zəhmətinin boş getmədiyinə əmin olur. O, öz pedaqoji fəaliyyətində həmişə Məhəmməd Peyğəmbərin "Sizə bilik öyrədən adamı da böyük sayın, uca tutun, bilik öyrətdiyiniz adamı da" fikrini əsas götürərək dərslər dediyi şagirdləri, hər şeydən əvvəl, milli məfkurəli vətəndaş kimi tərbiyə etməyi qarşısına məqsəd qoyur; gələcəyin vətəndaşlarında humanist keyfiyyətlər, insanlıq ləyaqəti aşılamağa çalışır.

Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov 2005-2006-cı dərslər ilinin yekunlarına həsr olunmuş müşavirədə ilin ən yaxşı məktəblərindən 72 sayılı məktəb-liseyin, müəllimlərdən Gəncəvi Veyselovun adını da qeyd etmişdir.

Ömrünün 54-cü baharını qarşılamaya hazırlaşan Gəncəvi müəllim həmişə yaradıcılıq axtarışında olan insanlardandır. Otuz il əvvəl sinif otağına hansı həvəslə, hansı ruhla daxil olurdusa, bu gün də həmin ruh onu tərk etməmişdir. Həmin həvəs müdrikliklə, həyat təcrübəsi ilə daha da sıx qovuşaraq ona ucalıq və şərəf gətirmişdir.

Əziz AZƏRİ.

ƏDƏBİ ALƏMDƏ

Səməd Vurğunun ev-muzeyində tanınmış şair, tərcüməçi, füzulşünas alim, əməkdar incəsənət xadimi. "Ədəbiyyat qəzeti"nin baş redaktoru Ayaz Vəfəlinin 70 illiyi ilə əlaqədar tədbir keçirilmişdir. Tədbiri muzeyin direktoru, Səməd Vurğun Fondunun prezidenti Aybaniz Vurğunqızı açmışdır. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin birinci katibi, xalq şairi Fikrət Qoca, professor Qəzənfər Paşayev, AMEA-nın müxbir üzvi, Milli Məclisin Mədəniyyət məsələləri daimi Komissiyasının sədri Nizami Cəfərov, xalq şairi, Milli Məclisin deputatı Sabir Rüstəmxanlı, Yazıçılar Birliyinin katibi, xalq yazıçısı Çingiz Abdullayev, professor Təhsin Mütəllibov, AMEA-nın müxbir üzvi Tofiq Hacıyev, yazıçı Əlibala Hacızadə yubilyar haqqında öz ürək sözlərini söyləmişlər. Tələblərin ifasında Ayaz Vəfəlinin şeirlərindən nümunələr səslənmişdir. Yubilyar Səməd Vurğunun ev-muzeyinin kollektivinə, çıxış edənlərə və tədbirin iştirakçılarna səmimi təşəkkürünü bildirmiş, vaxtilə həmin bu mənzili ziyarəti ilə yazdığı "Duz-çörək kimi..." və başqa şeirlərini oxumuşdur.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyində ədəbi – ictimai fəaliyyətinə görə bir qrup xanıma Beynəlxalq Rəsul Rza Fondunun mükafatları təqdim olunmuşdur. Onlar xalq şairi Məmməd Arazın həyat yoldaşı Gülxanım Məlikməmmədova, Əli Kərimin ömür-gün yoldaşı Elza Kərimova, Miniatur Kitab Muzeyinin direktoru Zərifə Salahova, Milli Məclisin üzvü, yazıçı-publisist Elmira Axundova, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Həmkarlar Komitəsinin sədri, şairə Firuzə Məmmədli, Azərbaycan Yazıçı Qadınlar Cəmiyyətinin sədri Nüşabə Məmmədliyədir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda xalq şairi Fikrət Qocanın Qarabağda döyüşmüş veteran qadınlarla görüşü keçirilmişdir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda "Poeziya günü" keçirilmişdir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda tanınmış dilçi və ədəbiyyatşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımovun anadan olmasının 70 illiyi ilə əlaqədar yubiley keçirilmişdir. Tədbirdə görkəmli elm xadimləri və sənət adamları çıxış edərək Qəzənfər müəllim haqqında ürək sözlərini söyləmiş, böyük xidmətlərindən danışmış, təbriklərini yetirmişlər. Sonda yubilyar çıxış edərək minnətdarlığını bildirmiş, ona ünvanlanan sualları cavablandırmışdır.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda uşaqlar üçün qələmə aldığı əsərlərlə tanınan Gülzar İbrahimovanın son vaxtlar nəşr olunmuş kitablarının müzakirəsi keçirilmişdir. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin katibi, xalq yazıçısı Çingiz Abdullayev tədbiri giriş sözü ilə açaraq, uşaqlar üçün kitab yazmağın çox vacib, gərəkliliyini, bu cür ədəbiyyatın gənc nəslin təlim-tərbiyyəsində mühüm rol oynadığını demiş, Gülzar İbrahimovaya təbrik etmiş, ona yaradıcılığında müvəffəqiyyətlər arzulamışdır. Tədbirdə çıxış edən İlyas Tapdıq, Zahid Xəlil, Qara Namazov, Qəşəm Nəcəfzadə, Əlibala Hacızadə və başqaları uşaqların Gülzarın nəvə kimi tanışlıqları yazıçının qələmə aldığı kitabların balaca oxucular üçün çox lazımlı olduğunu, onların tərbibəsində mühüm rol oynadığını qeyd etmişlər.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda "Hoydu, dəlilərim, hoydu" kitabının təqdimat mərasimi olmuşdur. Tədbiri açan şair Maarif Soltan təqdim olunan kitabın məziyyətlərini barədə səmimi sözlər demişdir. Tədbirin aparcısı professor Məhərrəm Qasımlı "Hoydu, dəlilərim, hoydu"nun tərtibçisi şair İslam Sadiqə və kitabın redaktoru Əli Rza Xələfliyə təşəkkürünü bildirərək vurğulamışdır ki, Azərbaycanın qəhrəmanlıq tarixində sazla qılinc həmişə qoşa dayanıb.

Sazla qılincin birgə olduğu yerdə ilk öncə Koroğlu anılıb. Bu obrazlar bir-birini çox gözəl tamamlayır. Əməkdar elm xadimi Bəhlül Adulla da öz çıxışında bu yenilməz xalq qəhrəmanının nəsilərə aşladığı yüksək mənəvi dəyərlərdən söz açmışdır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutu "Dədə Qorqud kitabı"nın 1300 illik yubileyinin ildönümü münasibətilə elmi və bədii hissədən ibarət tədbir keçirilmişdir. "Dədə Qorqud günü"nə toplaşan alimlərdən K.Əliyev "Dədə Qorqud" eposunun poetikasında Bayandır xanın nəvəsi Uruz", Ə.Tanrıverdi "Dədə Qorqud kitabı"ndakı antroponimik vahidlər assosiativ münasibətlər müstəvisində", Ü.Nəbiyeva "Dədə Qorqud kitabı"nda oğuz tayfa həyatının birgə yaşayış prinsipləri", A.Hacıyev "Dədə Qorqud"un arxaik leksikasından bir yarpaq", Y.Qasımlı "Qədim türk eposunda qəhrəmanlıq meyarı" ("Dədə Qorqud kitabı" və "Alpamiş" təmsalında)", X.Xəlilli "Dədə Qorqud kitabı"nda oğuzların etnososial təbəqələrinin təsviri mövzusunda maraqlı məruzələr etmişlər. Məruzələr ətrafında çıxışlar olmuşdur. Folklor İnstitutu "Qorqudsünaslıq" şöbəsinin müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Tofiq Hacıyev "Dədə Qorqud"ə həsr olunmuş bu tədbirin əhəmiyyətindən, milli özünüdərkə körpü salan abidəmizlə bağlı müxtəlif elmi baxışların önəmindən danışmışdır. Elmi hissədən sonra aşıqların və "İrs" folklor ansamblının çıxışları olmuşdur.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində görkəmli yazıçı, prezident təqaüdüçüsü Əlibala Hacızadə ilə görüş keçirilmişdir. Görüşdə yazıçı haqqında çıxışlar olmuş, ürək sözləri deyilmişdir. Yazıçı yaradıcılıq planlarından danışmış, tələbə və müəllimlərin çoxsaylı suallarını cavablandırmışdır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvanda görkəmli elm xadimi, böyük folklorşünas Məmməd Hüseyin Təhməsinin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə elmi yığıncaq keçirmişdir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan adına klubunda şair, əməkdar incəsənət xadimi, "Ədəbiyyat qəzeti"nin baş redaktoru Ayaz Vəfəlinin anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə yubiley keçirilmişdir. Tədbirdə şairin qələm dostları və oxucuları çıxış edərək təbriklərini yetirmiş, ona yeni yaradıcılıq uğurları arzulamışlar.

Türk Dünyası yazarları və sənətçiləri Vəqfi Azərbaycanın xalq yazıçısı Elçini "Türk dünyasına xidmət" mükafatı ilə təltif etmişdir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyində xalq şairi Məmməd Rahimin anadan olmasının 100 illiyi ilə əlaqədar yubiley tədbiri keçirilmişdir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyində şair, müəllim, ictimai xadim Abdulla Fəruqun anadan olmasının 100 illiyi qeyd edilmişdir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda filologiya elmləri doktoru, professor Nizaməddin Şəmsizadənin "Tüstü" kitabının təqdimat mərasimi olmuşdur.

Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda yazıçı Məmməd Orucun 60 illiyi qeyd edilmişdir.

Natəvan klubunda "Çağdaş tənqid və ədəbi proses" mövzusunda tədbir düzenlənmişdir.

Rəşid Behbudov adına Mahni Teatrında görkəmli şair Musa Yaqubun 70 illik yubileyi keçirilmişdir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyində Rəsul Rza mükafatlarının təqdimatı olmuşdur.

XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ

Özbək elm adamları şəkiddə çıxış ediblər. Onlar yaşam müddətini uzadan dərman hazırladıqlarını bildiriblər. Özbəkistan Elmlər Akademiyasının açıqlamasına görə, tsibağa qanıdan hazırlanan xüsusi dərman ömrü uzadır.

"Tortezin" adlanan yeni dərman sayəsində insanın ən azı 100 il yaşayacağı bildirilir. "Həyat iksin" kimi təqdim olunan bu dərmanın insanı radioaktiv şüalardan da qoruduğu deyilir.

Məlumat üçün bildirək ki, Orta Asiyada yaşayan tsibağaların radiaktiv şüalanmaya qarşı həddən artıq dözümlü olmaları ötən əsrin 70-ci illərində alimlər tərəfindən isbatlanmışdır. Daha sonralar isə mütəxəssislər bu canlıya əziyyət vermədən ondan qan alan cihaz kəşf ediblər.

...

Yapon alimləri, Tokio Universitetinin mütəxəssisləri aydın məqsədi olan insanların daha sağlam və uzunömürlü həyat sürdüklərini iddia edirlər. 7 il ərzində 40-79 yaşlı 43 min insan arasında aparılmış müşahidənin nəticələrini təhlil edən alimlər bu qənaətə gəliblər.

Vaxtaşın keçirilən sorğu zamanı bu insanların təxminən üçdə ikisi həyatda aydın məqsədləri olduqlarını və bunun uğrunda aktiv fəaliyyət göstərdiklərini, 5 faizi həyatda hədəflərinin olmadığını bildirmiş, qalanları isə suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiqlərini söyləmişlər.

Müşahidə dövründə bu insanların 3 mini müxtəlif xəstəliklərdən və özünəqəsd nəticəsində dünyasını dəyişib. Məlum olub ki, dünyasını dəyişənlər arasında həyatda məqsədsiz yaşamışların sayı 1,5 – 2 dəfə çoxdur.

...

Hollandiya psixoloqu, professor Van der Hoven qeyri-adi bir kəşf etdiyini bildirmişdir. O, müqəddəs Quranı oxumağın və "Allah" adını tez-tez çəkəməyin insan sağlamlığına müsbət təsirini təcrübə yolla sübuta yetirmişdir.

Tədqiqatda ən təəccüblü fakt odur ki, Van der Hoven müsəlman deyildir. Professor öz kəşfini üç il ərzində bir çox xəstələr üzərində apardığı dərindən tədqiqatlarla təsdiqləyir. Onların bəziləri müsəlman deyildi, çoxu isə ərəbcə bir kəlmə də bilmirdi. Xəstələrin hamısına "Allah" sözünü düzgün tələffüz etməyi öyrətmişlər. Nəticələr xüsusilə ruh düşümlüyyətinə maruz qalan, ümitsizliyə qapılan və psixoloji gərginlikdən əziyyət çəkən insanlarda son dərəcə heyratləndirici olmuşdur.

Psixoloq deyir: "Quranı ərəbcə oxuya bilən və bu müqəddəs kitaba daim müraciət edən müsəlmanlar psixoloji xəstəliklərdən müdafiə olunmuşlar".

...

Vaşinqton Universitetinin bir qrup alimi seysmik zond üsulu ilə əldə olunmuş məlumatın kompleks analizini aparıb. Professor Sent – Luis Mayklın rəhbərliyi altında aparılan tədqiqatın nəticələri bu vaxta qədər Yer in quruluşu haqqında dərslərdə belə yer almış bilgiləri kökündən dəyişəcək gücündədir.

Alimlərin bildirdiyinə görə, Yer in mantiyasında, Avstraliya qitəsinin Şərq hissəsində, səthdən min kilometr dərinlikdə nəhəng su anbarı – yeraltı okean mövcuddur.

Seysmik dalğaların Yer in təkindəki süxurların sıxlığına mütənəşib qaydada sürətini dəyişməsi əsasında irəli sürülən bu elmi iddianın təsdiqi təkrar tədqiqatların aparılmasını tələb edir. Hər hansı elmi kəşfin təsdiqi metodologiyasında şərt olan bu prosedurdan sonra üst mantiyada yeraltı okeanın varlığı sübut edilərsə, elm bir daha baxışlarını dəyişmək məcburiyyətində qalacaq.

...

Televizora çox baxmağın uşaq orqanizminə indiyədək deyildəndən daha çox ziyanı varmış. Bu qənaətə İngiltərədə aparılan son tədqiqat nəticəsində gəlinib.

Araşdırma müəllifləri iddia edirlər ki, televizora çox baxmaq görmə qabiliyyətini zəiflədir, piylənməyə, vaxtdan qabaq cinsi yetkinliyə və psixi təcridəlməyə gətirir.

Televizora aludəçilik orqanizmdə melotonin hormonunun ifrazına mane olur ki, bu da immün sisteminə mənfi təsir göstərir.

Alimlərin fikrinə, televizora çox baxmaq həmçinin uşaqlarda yuxu pozuntuları yaradır.

...

Elm adamları daha bir qorxulu açıqlama yayıblar. Belə ki, dövlətlərarası iqlim təşkilatının raportunda buzların əriməsini önləməyin mümkün olmayacağı bildirilib. Buz qatlarının əriməsi isə dünyada suların səviyyəsinin 4-6 metr qalxmasına səbəb olacaq.

Hollandiya, London, Nyu-York və Tokio suyun altında qalacaq. İngiltərənin "The Guardian" qəzeti elm adamlarının bu açıqlamasını manşetə çıxararaq onların "buz təbəqələrinin əriməsinin qarşısını almaq üçün gecikə bilirik" xəbərdarlığına yer verib.

Mütəxəssislər Qrenlandiya və Antraktidada apardığı araşdırmadan sonra bu arazilərdəki buzların yarıbayırı əriyəcəyi qənaətinə gəliblər.

...

NASA Ayda məskunlaşma prosesində həyata keçirilməsi mümkün ideyaların siyahısını açıqlayıb. Siyahıda 1100 təklif arasından seçilmiş 181 ideya yer alıb. Təkliflər 13 ölkənin kosmik agentlikləri, sənaye və elm nümayəndələri tərəfindən irəli sürülüb. Ayda reallaşdırılması irəli sürülən ideyalar spektri geniş və fantastik qəbildəndir. Bunların sırasında Yer in təbii peykində kosmik elmi – tədqiqat avadanlıqlarının, sənaye müəssisələrinin, eləcə də Günəş elektrik stansiyalarının quraşdırılması layihələri ilə yanaşı, orada Yer arxivini yaradılması ideyası da mövcuddur.

...

Oksford Universitetinin alimləri aspirinin daha bir xeyirli tərəfini ortaya çıxarıblar. İngilis elm adamları araşdırma apararaq, uzun müddət aspirindən istifadə edənlərin bağırsağ xərçənginə tutulma riskinin 74 faiz az olduğunu müəyyən ediblər.

Tədqiqatçılar öyrəniblər ki, mədə xəstəlikləri, mədə qanaxması kimi əks-təsirlər səbəbindən bağırsağ xərçənginə tutulma riski yüksək olan insanlara aspirindən istifadə tövsiyə edilə bilər.

1970-80-cı ildən başlanılan tədqiqat 7500 nəfər üzərində aparılıb.

Tədqiqatda iştirakçılara gündə 300, 500 və 1200 milliqramlıq dozalarla aspirin verilib. İştirakçılar 5 və 7 il müddətində aspirindən istifadə ediblər. Onların sağlıq durumuna 20 il müddətində nəzarət edilib.

...

Britaniya həkimləri valideynlərə öz uşaqlarına bəzi əlavə maddələrə malik ərzaq məhsullarını verməkdən çəkinməyi tövsiyə ediblər.

Ekspertlər süni rənglərə boyanmış bir çox ərzaq məhsulunun uşaqların davranışına mənfi təsir etdiyini müəyyən edə birlər.

Bundan əvvəlki bir araşdırmada da qida əlavələrinin uşaqlarda hiperaktivliyə səbəb olduğu üzə çıxarılmışdı.

Sınaqlar 3 və 8-9 yaşlı uşaqlar üzərində aparılıb. Onlara gün ərzində normada qəbul etdikləri süni rəngli ərzaqlar verilib. Nəticədə uşaqların davranışında açıq-aydın dəyişiklik görünüb. Alimlər bildiriblər ki, bu uşaqlar digərlərinə nisbətən daha nadir və davakardırlar. Onların diqqəti cəmləmək qabiliyyəti də xeyli pisləşib.

YENİ NƏŞRLƏR

Müstəqil Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni-mənəvi həyatında yaxından iştirak edən qadınlarımızın sırasında istedadlı yazıçı və ictimai xadim, Milli Məclisin deputatı Elmira Axundova layiqli yer tutur. O, Azərbaycanın müasir tarixinin ədəbiyyatda əks etdirilməsi sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərir, son illər siyasi detektiv janrında əsərlər yazır. Bu silsilədən olan "Şüşə saray" kitabı müəllifin bədii və publisistik istedadının yeni cəhətlərini üzə çıxarır. Həmin kitab Azərbaycan və rus dillərində "Azərbaycan" nəşriyyatı tərəfindən yenidən çapdan buraxılmışdır.

Bu kitab ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə qayıtması ilə bağlı çox ciddi məqamları, detalları oxuculara çatdırır.

...

"Xəzər" nəşriyyatı keçən il filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Məmmədovun "Azərbaycan dilinin semantikas!" kitabını dilçilərə təqdim etmişdir. Kitab Azərbaycan dilində leksik mənanın mahiyyəti, tipologiyası, müxtəlif fəaliyyət sahələri ilə linqvistik semantikanın bağlılığı, kontekstlə ləksəm arasındakı münasibətlər, leksik-semantik sistemdəki hadisələrin idarə olunmasında və təzahüründə dil-nitq əlaqələri, dil işarəsinin virtuallığı və aktuallığı kimi məsələlərin təhlilinə həsr edilmişdir. Problemin şərhində əsas söykənəcək Azərbaycan dili faktları olsa da, ümumi nəzəri əhəmiyyət daşıya biləcək universal səciyyəli bir çox hadisələr barədə də fikirlər söylənilmişdir.

...

"Əlfəluv" nəşriyyatı bu il görkəmli alim, pedaqoji elmlər doktoru, professor Nurəddin Kazımovun "Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi" əsərini çapdan buraxmışdır. Kitab müəllimlər, aspirantlar, dissertantlar, tələbələr, magistrələr, ümumiyyətlə, tərbiyə işi ilə məşğul olan şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Əsərdə ilk dəfə olaraq tərbiyənin mərhələlər üzrə aparılmasının zəruriliyi əsaslandırılmaqla, mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin mahiyyəti zəngin dəlillərlə, faktlarla aydınlaşdırılır. Kitabdan həm praktik tərbiyəçilər, həm də tərbiyə nəzəriyyəsi üzrə tədqiqat apararı elm adamları faydalana bilərlər.

...

"Mütərcim" nəşriyyatı ötən il Aydın Paşayev və Esmira Cəfərovanın birgə yazdıqları "Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi imkanları" adlı metodik vəsaitlərini çapdan buraxmışdır. Orada fəal təlim metodlarının nəzəri məsələləri nümunələr əsasında izah edilir, interaktiv metodların tətbiqi və müsbət nəticələri haqqında ətraflı məlumat verilir və fəal təlim metodlarının tətbiqi edildiyi dərslərə aid icmal nümunələri təqdim olunur. İnteraktiv təlim metodları ilə işləmək istəyən müəllimlər ondan faydalana bilərlər.

...

"Mütərcim" nəşriyyatı ötən il Aydın Paşayev və Esmira Cəfərovanın "Bədii üslubda obrazlılığın ifadə imkanları" adlı metodik vəsaitini də oxucuların ixtiyarına vermişdir. Vəsaitdə bədii üslubda fonetik, leksik və grammatik səviyyələrdə obrazlılıq və emosionallıq yaradılmasının ifadə imkanları haqqında şagirdlərin ümumi bilik səviyyəsinə uyğun məlumat verilir. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq həm ümumi, həm də xüsusi sözlərdən zəngin nümunələr göstərilir. Kitab ümumtəhsil məktəblərinin və liseylərin

Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri üçün nəzərdə tutulsa da, ondan XI sinif şagirdləri, ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbləri, metodist müəllim və tədqiqatçılar da istifadə edə bilərlər.

...

"Ozan" nəşriyyatı ötən il filologiya elmləri doktoru, professor Nizaməddin Şəmsizadənin "Azərbaycançılıq" adlı çox dəyərli bir kitabı ilə oxucuları sevindirmişdir. Xatırladaq ki, müəllif azərbaycançılığın araşdırılması ilə uzun illərdir məşğul olur və bu mövzuda onun çoxlu məqaləsi və "Azərbaycan ideologiyası" adlı sanballı kitabı da işıq üzünə çıkmışdır. Yeni kitabını onun bu tədqiqat sahəsində daha böyük uğur hesab etmək olar.

"Azərbaycançılıq" hər bir azərbaycanlının stolüstü vəsaitinə çevrilməlidir. Çünki orada tariximiz, vətənpərvərlik, Azərbaycan torpağında yaşayan millətlərin birlik, xalqçılıq əsərləri elmi-publisistik bir dildə qələmə alınmışdır və oxucuda torpağa, yurda, dövlətçiliyə sədaqət, məhəbbət hissinə formalaşdırmaq gücünə malikdir.

...

Bu yaxınlarda "Əbilov, Zeynalov və oğulları" nəşriyyatı tanınmış şair Ağacəfər Həsənlinin daha bir şeirlər kitabını oxucuların istifadəsinə vermişdir. "Yağmur əlifbası" adlanan kitabda şairin yeni şeirləri və poemaları toplanmışdır. Həmişə olduğu kimi, bu kitab da səmimi, lirik nümunələrlə, şairin fəlsəfi dünyasını əks etdirən maraqlı şeirlərlə zəngindir. Kitabda verilmiş şeir və poemalar ilk dəfə çap olunur.

...

Məlikbəxış Babayevlə Cəsur Qurbanovun müəllifi olduqları "Humanitar məntiq" kitabı (2006-cı ildə "OKST Ofset" Nəşriyyat-Poliqrafiya Şirkətində çap olunub) geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub. Həyatımızın rəngarəng situasiyaları ilə bağlı hadisələrin məntiqi yozumu əsərin əsasını təşkil edir. Burada müxtəlif fənlərlə, o cümlədən Azərbaycan dili və ədəbiyyatla bağlı maraqlı materiallar vardır. Məntiqi mühakimələrlə həlli nəzərdə tutulan tapşırıqların cavabları kitabın sonunda verilir.

...

"Borçalı" nəşriyyatı Lalə Baharlının "İngilis dilində danışmağı öyrənmək" adlı metodik kitabını yenidən çapdan buraxmışdır. Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan bu kitab ingilis dilini qısa müddətdə, ən sadə yolla öyrənmək işinə xidmət edir. O, "Azərbaycan müəllimi" qəzetində hissə-hissə dərc olunaraq təcrübədə sınaqdan keçirilmiş və müsbət nəticələr vermişdir. Bu metodik vəsaitdən şagirdlər və tələbələr xüsusilə faydalana bilərlər. Kitabın rəyçiləri filologiya elmləri doktoru, professor Nizaməddin Şəmsizadə və pedaqoji elmlər namizədi, dosent Oqtay Abbasovdur.

...

Doğrudan da, "xalq şairi Qabil bircə misra da yazmasaydı, "Nəsimi" poeması və "Səf düşəndə yerimiz" şeiri ilə nəinki Azərbaycan ədəbiyyatında, bütövlükdə Şərq poeziyasında əbədi qalacaqdır". Bu misralar Qabilin "Şirvanşər" tərəfindən çap olunmuş "Ömrün gecə qatırı" kitabından götürülmüşdür. Həmin kitabda onun son illər yazdığı şeirlər, habelə Səməd Vurğun, Böyükəgə Qasımsadə, Qəşəm İsabəyli, Hüseynbala Mirələmov barədə qeydləri həyatının müxtəlif anlarını tarixləşdirən fotosəkillər verilmişdir. Kitabın nəşriyyatın direktoru Qəşəm İsabəyli çoxdan tanıdığı və ünsiyyətdə olduğu bu insan barədə maraqlı ön söz yazmışdır.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSIYA HEYƏTİ:
ANAR

Ağamusa AXUNDOV
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
Tofiq HACIYEV
İsa HƏBİBBƏYLI
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYILOV
Bəkir NƏBİYEV
Yusif SEYİDOV

ÜNVANIMIZ:

Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.
Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09

Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.
Şerti çap vərəqi 6,3. Tiraj 800.

**Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191.
Lisənziya V 236.**

**Jurnalda dərc olunan məqalələr Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyasında nəzərə alınır.**

**Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır, «RDS»
mətbəəsində çap olunur. Çapa imzalanıb: 12.06.2007.**

**Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır. Bir nömrənin abunə
qiyməti 2 manatdır.**

